

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Жанна Колоїз

Протокол № _____

« ____ » _____ 2023 р.

Реєстраційний № _____

« ____ » _____ 2023 р.

СОЦІОІСТОРИЧНІ ЗМІНИ ТОПОНІМІКИ ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ ТА МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЇХ
У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

Кваліфікаційна робота студентки групи
УАФм-22 другого (магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література),
додаткової спеціальності 014.02 Середня
освіта (Мова і література англійська)
Грубляк Валерії Анатоліївни

Керівник: кандидат філологічних наук,
доцент **Малюга Н. М.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____
(підпис) (ім'я та прізвище)

Члени ЕК _____
(підпис) (ім'я та прізвище)

_____ (підпис) (ім'я та прізвище)

_____ (підпис) (ім'я та прізвище)

_____ (підпис) (ім'я та прізвище)

Кривий Ріг – 2023

АНОТАЦІЯ

Грубляк В. А. Соціоісторичні зміни топоніміки Південної України та методика вивчення їх у профільній школі: кваліфікаційна робота. Кривий Ріг, 2023. 79 с.

У кваліфікаційній роботі досліджено стан вивчення топоніміки як інтегрованої науки в українському мовознавстві, описано історію топонімічних досліджень на території України. Здійснено аналіз закону про декомунізацію 2015 року та його впливу на топонімічний простір Південної України, а саме Запорізької, Херсонської та Одеської областей. Акцентовано увагу на мотиваційній базі змінених назв; здійснено дослідження лексико-семантичних особливостей нових найменувань.

З'ясовано сутність поняття «соціокультурна змістова лінія», «соціокультурний підхід»; досліджено умови реалізації зазначеної змістової лінії на уроках української мови через залучення топонімічного матеріалу. Проаналізовано Загальноєвропейські рекомендації до мовної освіти, навчальну програму з української мови для 10–11 класів та підручники для учнів старшої школи. Розроблено завдання з використанням дослідженого топонімічного простору південних областей України, що забезпечують реалізацію соціокультурної змістової лінії на уроках української мови.

Ключові слова: топонім, ойконім, мотивація, номінація, перейменування, соціокультурна змістова лінія, навчання української мови, духовно багата особистість.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ТОПОНІМІВ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ НАУЦІ	9
1.1. Інтегрована наука топоніміка.....	9
1.2. Історія топонімічних досліджень в Україні.....	14
1.3. Особливості найменування топонімів.....	17
Висновки до першого розділу.....	19
РОЗДІЛ 2. ФІКСАЦІЯ ТОПОНІМАМИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	21
2.1. Перейменування населених пунктів у соціоісторичному аспекті.....	21
2.2. Зміна гідронімів на території Південної України.....	27
2.3. Перейменування населених пунктів, які не відповідають стандартам державної мови.....	31
Висновки до другого розділу.....	35
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ТОПОНІМІКИ УКРАЇНИ В АСПЕКТІ	
РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ У	
ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ	37
3.1. Соціокультурна змістова лінія як одна з провідних змістових ліній	37
3.2. Аналіз чинних програм і підручників у контексті досліджуваної проблеми.....	41
3.3. Реалізація соціокультурної змістової лінії в процесі вивчення української мови.....	48
Висновки до третього розділу.....	60
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	65
ДОДАТКИ	74

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Берд.	Бердянський район
Берез.	Березівський район
Берисл.	Бериславський район
Ген.	Генічеський район
гр.	старогрецька мова
Зап.	Запорізький район
Зп	Запорізька область
Ках.	Каховський район
м.	місто
лат.	латинська мова
Меліт.	Мелітопольський район
обл.	область
Од	Одеська область
Одес.	Одеський район
Олешк.	Олешківський район
поч.	початок
Поділ.	Подільський район
Полог.	Пологівський район
Розділ.	Роздільнянський район
с.	село
сел.	селище
Скад.	Скадовський район
сmt	селище міського типу
сер.	середина
ст.	століття
тис.	тисячоліття
Херсон.	Херсонська міськрада
Хс	Херсонська область

ВСТУП

Особливість топонімів полягає в тому, що в них закладена інформація значно глибша за лінгвістичну, зокрема комплексне дослідження топонімії певного регіону здатне розширити уявлення про образ населення, його географічний, економічний, історичний, політичний простори. Саме тому топоніми є предметом вивчення не лише лінгвіста, а й етнографа, історика, географа – фахівців, які дбають про збереження матеріальної та духовної культури людства. Актуальним завданням сучасного українського мовознавства є системне вивчення назв географічних об'єктів: їхнього походження, семантики, мотиваційної бази, рушійних чинників перейменовувальних процесів тощо, оновлення класифікацій.

Розвиток теорії топоніміки та методи розв'язання топонімічних завдань, пов'язаних із методами топонімічних досліджень, розкрито в працях О. Афанасьєва, В. Жекуліна, В. Жучкевича, В. Ніконова, Є. Черняхівської та ін. У працях Л. Зеленської, О. Стрижака, М. Янка розглянуто методіку збору та обробки топонімічної інформації та рекомендації стосовно проведення топонімічних досліджень. З'ясування загальних та регіональних закономірностей топоніміки, результати збору та інтерпретації назв географічних об'єктів знаходимо в дослідженнях Л. Василюк, К. Галас, Ю. Карпенка, О. Ніколаєвої, Н. Таранової, В. Чабаненка та ін.

Назви географічних об'єктів постають закономірним наслідком сприйняття населенням географічних та культурно-історичних особливостей території свого проживання. Саме топоніми відіграють важливу роль у формуванні вербальних, мовних образів місць, вони певним чином структурують простір та час у свідомості людини. Назви певних об'єктів географічного простору з'явилися не водночас, їхня поява, розвиток та зміни тісно пов'язані із загальною історією народу, його релігією, культурою, характером суспільних відносин. Тому дослідження системи топонімів є важливим завданням сьогодення.

Оскільки окремо годин для вивчення топоніміки не виокремлено в програмі з української мови для 10–11 класів, то вважаємо доцільним залучення дослідження топонімів через призму реалізації соціокультурної змістової лінії.

На школу покладене завдання виховання в учнів національної свідомості, плекання любові та поваги до рідної землі, до українських звичаїв та традицій. Соціокультурний підхід передбачає подання інформації про матеріальну та духовну культуру українців, тому під час вивчення певних тем на уроках української мови вважаємо корисним залучення топонімів України: саме вони маркують культурний простір, є свідченням різних історичних віх становлення української нації.

Значний внесок у розвиток теорії та методики розв'язання проблеми реалізації соціокультурної лінії можемо знайти у працях О. Вашуленко, Т. Мельник, М. Пентиліук, О. Семеног, В. Шляхова та ін.

У «Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти» визначено конкретні завдання соціокультурної лінії освітньої галузі «Мова і література» у старшій школі: «Соціокультурна лінія сприяє формуванню соціокультурної компетентності шляхом засвоєння культурних і духовних цінностей, норм, що регулюють соціально-комунікативні відносини між статями, поколіннями, націями, сприяють естетичному і морально-етичному розвитку учнів» [21].

Соціокультурний підхід передбачає загальнокультурний розвиток учнів та підготовку їх до життя в соціумі, він реалізується через досягнення педагогічної мети уроків української мови шляхом використання завдань різного характеру певної тематики, пов'язаної з історією, культурою України. З огляду на сказане тема нашого дослідження є **актуальною**.

Мета роботи полягає у вивченні соціально-історичних змін топоніміки Півдня України та залучення досліджуваного топонімичного матеріалу на уроках української мови як засіб реалізації соціокультурної змістової лінії.

Для досягнення окресленої мети розв'язували такі **завдання**:

- 1) обґрунтувати інтегративний підхід до вивчення топоніміки;
- 2) визначити підходи до класифікації топонімів;
- 3) дослідити шляхи формування назв географічних об'єктів і визначити умови їхніх змін;
- 4) з'ясувати умови, що впливають на успішний соціокультурний розвиток особистості під час навчання української мови;
- 5) проаналізувати зміст чинних програм і підручників з української мови в контексті досліджуваної проблеми;
- 6) запропонувати завдання із залученням топонімічного матеріалу для реалізації соціокультурної змістової лінії на уроці української мови у профільній школі.

Об'єктом дослідження є соціоісторичні зміни топоніміки Півдня України; методика вивчення топонімів у профільній школі.

Предметом наукової праці є соціокультурний підхід до вивчення топонімів у профільній школі.

Джерельною базою слугує топонімічний простір півдня України.

Основні методи дослідження: теоретичний аналіз (вивчення теоретичних засад дослідження топоніміки в лінгвістичній науці); критичний аналіз (дослідження проблеми класифікації топонімів); теоретичний синтез (узагальнення теоретичних відомостей про топоніми та методикау їх дослідження); системний аналіз (добір фактичного матеріалу та його групування); описовий метод (опис особливостей називання географічних об'єктів); спостереження (спостереження та вивчення уроків української мови).

Наукова новизна магістерської праці полягає в лінгвістичному дослідженні процесів перейменування, вперше для комплексного аналізу мотиваційних баз та умов зміни назв географічних об'єктів обрано останні перейменування топонімів Запорізької, Херсонської та Одеської областей. Також розроблено завдання та вправи різного характеру для учнів старшої школи із залученням топонімічного матеріалу.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає в тому, що результати проведеного дослідження сприятимуть подальшій теоретичній розробці актуальної проблеми зміни топонімічних назв України та практичному втіленню перейменовувальних процесів; удосконаленню методичних прийомів вивчення топонімів у профільній школі задля реалізації соціокультурної змістової лінії; вони можуть бути використані вчителями для підготовки до уроків української мови, географії, у роботі лінгвістичних гуртків, а також студентами під час вивчення розділу «Лексикологія».

Наукове дослідження **апробоване** у вигляді доповідей на онлайн-конференціях: V Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Образне слово Придніпров'я», НТУ «Дніпровська політехніка» (Дніпро, 23 грудня 2021 р.); Всеукраїнській студентській науковій інтернет-конференції «Актуальні питання сучасної філології та журналістики», ТНПУ (Тернопіль, 19 квітня 2023 р.); «Наукових читання молодих дослідників до Міжнародного дня слов'янської писемності», КДПУ (Кривий Ріг, 17 травня 2023 р.)

Із теми дослідження оприлюднено такі публікації: Грубляк В. Соціально-історичні зміни топоніміки півдня України. *Матеріали студентських наукових читань*. Кривий Ріг, 2021. Вип. 9. С. 55–65; Грубляк В. Вивчення топоніміки України в аспекті реалізації соціокультурної змістової лінії у профільній школі. *Матеріали Всеукраїнської студентської наукової інтернет-конференції «Актуальні питання сучасної філології і журналістики»*. Тернопіль, 2023. С. 50–53.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаної літератури, який нараховує 82 позиції, 2 додатків. Повний обсяг дослідження – 79 сторінок, із яких 64 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОПОНІМІВ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Інтегрована наука топоніміка

Задля ідентифікації певних місць на земній поверхні використовуються конкретні географічні назви. У суспільній практиці давно усталився узагальнений спосіб маркування навколишнього середовища за допомогою слів-топонімів, які є предметом вивчення інтегрованої науки топоніміки.

Із наукової точки зору топоніміка – це наука, що вивчає географічні назви, їхнє походження, мотивацію, розвиток, зміни внутрішньої форми, написання і вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких виникли певні найменування географічних об'єктів. Термін утворився з грецьких слів *topos* і *onyma*, які перекладаються «місцевість» і «назва» відповідно [44, с. 7].

Сучасна топоніміка є синтезом трьох сфер науки: лінгвістики, історії та географії, це синкретична галузь знань, вона живиться досягненнями мовознавства, історичних та географічних наук, таким чином, знаходиться у сфері трьох названих наукових галузей.

Важко переоцінити значення цієї науки, адже топоніми слугують нескінченним джерелом інформації про суспільно-політичну життєдіяльність, духовну і матеріальну культурну спадщину людства, особливості його географічного середовища. Географічні найменування, ці відбитки свідомості та досвіду, закріплені лексико-семантичною системою мови, «становлять цінне, а часом і єдине джерело історичного вивчення народу, його мови й культури» [73, с. 70].

М. Бекер, порівнюючи географічні назви з монетами, зауважує: «Географічні назви можна вважати монетами, що перебувають в обігу у великому морському порту. Як різні народи карбують різні монети, так і різні

географічні назви «карбуються» народом. Як деякі монети стираються внаслідок тривалого використання, аж нарешті зітреться їх зображення, так і багато географічних назв внаслідок щоденного вжитку втратило своє початкове значення» [цит. за: 71, с. 23].

Предметом дослідження топоніміки є закономірності виникнення, формування і розвитку географічних назв і топонімічних систем.

Топоніми покликані відображати ідентичність місця, включаючи природну своєрідність місцевості, її поверхню, фауну та флору, корисні копалини, гідрологію тощо. Однак не лише географічне середовище визначає характер локальних найменувань, а й комплекс суспільно-історичних чинників.

Географічні назви позначають об'єкти, які знаходяться на земній поверхні, точно описують їх, вони відображають географічні особливості певної території, і тому з'ясування їхньої семантики є важливим для географії. Також географічні назви становлять інтерес для мовознавства: аналіз різних типів географічних найменувань, вивчення їхнього зв'язку з іншими власними назвами, мовними системами, у яких вони вживаються. Науковці проводять лінгвістичні дослідження топонімів, спираючись на історичний розвиток мови, виконуючи етимологічний аналіз, встановлюючи факти генетичної спорідненості тощо.

У зарубіжній та вітчизняній літературі питання топоніміки висвітлювалося різнобічно. Зокрема М. Максимович, О. Саліщев, О. Соболевський, І. Срезневський, М. Сумцов, розглядали топоніми як історичні пам'ятки та застосовували їх в історико-археологічних дослідженнях. Проблеми топоніміки порушували й успішно розв'язували в наукових працях із географії, історії, мовознавства ще з давніх часів, актуальна така праця й нині [44; 45; 71].

Розвиток слов'янської топоніміки припадає на ХІХ століття. Спершу цей розвиток прямував неорганізованим шляхом, без належних управлінських настанов. Першим науковцем народної ландшафтної

термінології в Україні був П. Тутковський, який уважав мову «живим організмом»; на його думку, «завдання вченого – не лінуватися, а знайомитися із скарбами, що є в народній мові, та по-науковому критично вивчати їх» [цит. за: 44, с. 108]. До створеного ним словника увійшло 5000 українських наукових термінів. Також науковець указував на необхідність розробки української наукової термінології в інших царинах науки: ботаніки, зоології тощо. Для сучасних дослідників праці П. Тутковського містять неабияку цінність щодо представлення місцевих географічних назв.

Н. Таранова процес розвитку топоніміки в Україні у ХХ ст. поділяє на три етапи:

1) до сер. ХХ ст. – переважали регіональні роботи, питання та проблеми загальної теорії майже не розроблялися;

2) 50–70-і роки ХХ ст. – праці з топоніміки А. Дульзона, М. Мурзаєва, В. Никонова, А. Попова; із цього часу зростає зацікавленість до проблемних питань топоніміки;

3) кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. – вирізняється найбільш продуктивними дослідженнями, засновуються й активно працюють наукові топонімічні школи, виходять друком топонімічні розвідки, лексикографічні праці [71].

На третьому етапі розвитку топоніміки опрацьовано і вдосконалено методику збирання і дослідження слов'янських географічних назв. Розроблено програми, анкети для збирання первинних матеріалів (над ними працювали М. Кордуба, О. Лазаревський, Б. Плащанський), зроблено спроби систематизувати та опублікувати виявлену інформацію, але єдиного підходу до дослідження відповідної системи не досягнуто [44; 71].

Розвиток теорії топоніміки та методи розв'язання топонімічних завдань, пов'язаних із методами топонімічних досліджень, розкрито в працях О. Афанасьєва, В. Жекуліна, В. Жучкевича, В. Ніконова, Є. Черняхівської та ін. У працях Л. Зеленської, О. Стрижака, М. Янка висвітлено питання

методики збору та обробки топонімічної інформації, викладено рекомендації стосовно проведення топонімічних досліджень. З'ясування загальних та регіональних закономірностей топоніміки, результати збору та інтерпретації назв географічних об'єктів знаходимо в дослідженнях Л. Василюк, К. Галаса, Ю. Карпенка, О. Ніколаєвої, Н. Таранової, В. Чабаненка та ін. [72, с. 56].

Сукупність географічних назв іноді називають географічною номенклатурою. Із латинської мови *nomenclatura* перекладається як «перелік імен». Номенклатура має низку певних ознак (Рис. 1.1.).

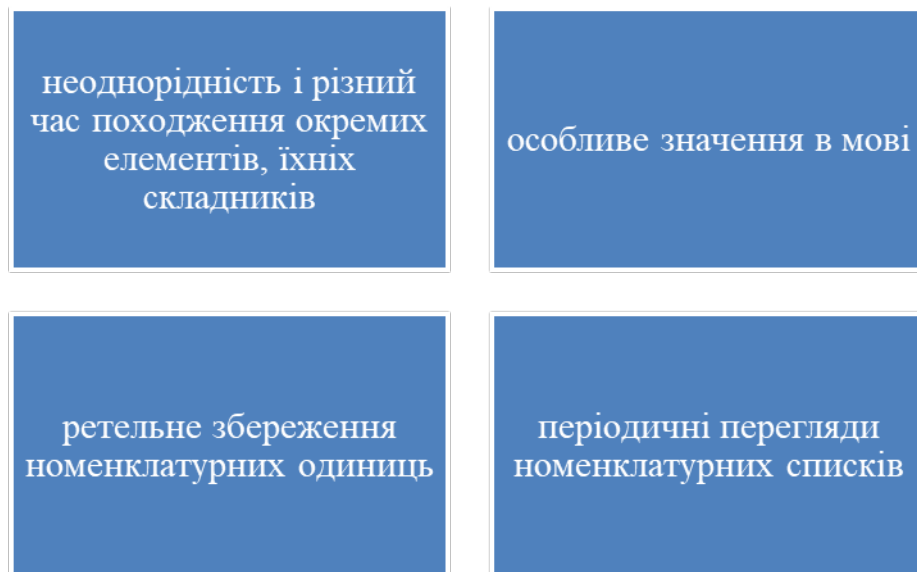

Рис. 1.1. Ознаки номенклатури

Можна виділити окремі класи в топонімічній номенклатурі України і в топоніміці загалом. Відповідно до об'єкта номінації вирізняють:

- ойконіми (із гр. «житло») – назви населених місць;
- астіоніми (із гр. «місто») – назви міст;
- урбаноніми (із лат. «міський») – назви внутрішньоміських об'єктів;
- годоніми (із гр. «шлях, дорога, вулиця, русло») – назви вулиць;
- агороніми (із гр. «площа») – назви площ;
- дромоніми (із гр. «біг, рух, шлях») – назви шляхів сполучення;
- гідроніми (із гр. «вода») – назви водоймищ;
- океаноніми (із гр. «океан») – назви океанів;
- пелагоніми (із гр. «море») – назви морів;

- лімноніми (із гр. «озеро») – назви озер;
- потамоніми (із гр. «ріка») – назви річок;
- гелоніми (із гр. «болото») – назви боліт;
- ороніми (із гр. «гора») – назви гір;
- дрімоніми (із гр. «дерево») – назви лісів;
- хороніми (із гр. «рубіж, кордон, межа») – назви територій (районів, адміністративних, історичних областей, країн) [44, с. 14].

Більш деталізована класифікація гідронімів, наприклад інтерлувіоніми (назви морських проток), портоніми (назви портів), фіордоніми (назви фіордів), флуменоніми (назви морських течій), міститься в дослідженні М. Торчинського.

Кількісний критерій (мікро та макро з гр. відповідно означають «малий» і «великий») лежить в основі поділу географічної номенклатури на:

- мікротопоніми – назви невеликих незаселених об'єктів;
- макротопоніми – назви великих незаселених об'єктів.

З урахуванням словотвірної мотивації вичленовують:

- антропотопоніми (із гр. «людина») – назви географічних об'єктів, утворені від власного імені людини;
- зоотопоніми (із гр. «тварина») – назви географічних об'єктів, утворені від назв тварин;
- фітотопоніми (із гр. «рослина») – назви географічних об'єктів, утворені від назв рослин [44, с. 14].

На сучасному етапі розвитку науки з'явилися думки щодо потреби виокремлення нових класів у складі топонімів, наприклад гідрооронімів, які з'єднують назви географічних об'єктів, розташованих на межі літосфери та гідросфери (острови, миси, коси тощо) [там само, с. 15].

Єдиної класифікації топонімів, яка задовольняла б лінгвістів, географів та істориків, не існує в сучасному науковому просторі, проте виділяють різні види топонімів за такими характеристиками: тип позначуваного

географічного об'єкта, семантика, мовний аспект, структура, площа території.

Отже, власні географічні назви, позначувані терміном «топоніми», є предметом вивчення топоніміки як інтегрованої науки. Специфіка топонімів полягає в тому, що в них закладена більш глибока інформація, здатна заповнити прогалини в інших сферах досліджень, наприклад етногенетичних. Окрім лінгвістичного, топоніми містять у собі історичний, географічний, етнографічний та інші аспекти наукового знання.

1.2. Історія топонімічних досліджень в Україні

Процес, за допомогою якого певні географічні об'єкти отримують назви, має чіткий зв'язок із перебігом історичних подій. Багатовікова історія залишає відбитки в слові на карті світу загалом та окремої місцини зокрема, час від часу суспільні зрушення позначаються на топонімічному просторі.

Найменування географічних об'єктів є природним явищем, тому важко визначити семантику топонімів без знань діалектології та фольклору. Під час визначення смислового навантаження топонімів необхідно вибирати ті версії, які ближче відповідають природі, суті та властивостям об'єкта.

Топонімічні ареали дозволяють уявляти географічний ландшафт минулих століть, розселення давніх слов'ян, місцевість, на якій вони проживали, особливості їхнього побуту, торгівлі, промислів, давні транспортні шляхи, зв'язки з іншими країнами та народами тощо.

У процесі опанування географічних назв як джерел історико-географічних досліджень виокремилося два основні напрямки:

- 1) аналіз окремо взятих топонімів;
- 2) аналіз певної топонімічної сукупності, типологічно об'єднаної на підставі лексико-семантичного значення основ чи структурно-морфологічної будови в межах певного регіону (ареалу) [44, с. 107].

Як стверджує Г. Лабінська [44], першим дослідником народної географічної термінології в Україні був С. Рудницький, його розвідку «Начерк географічної термінології» надруковано у дванадцятому томі «Збірника математично-природописно-лікарської секції» 1908 року у Львові.

У 1918–1920 рр. Д. Багалій у своїх працях «Історія Слобідської України» (1918 р.), «Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку» (1920 р.) проаналізував найменування величезної кількості поселень, річок, урочищ та інших географічних об'єктів. У 30–40-х рр. ХХ ст. топонімічні дослідження в Україні проводили науковці Б. Безвегліньський та С. Юшков, праці яких можна знайти в довідковому виданні «Українська ономастика: бібліографічний покажчик» (2013 р.). Принагідно зауважимо, що в покажчику вміщені назви індивідуальних і колективних наукових робіт різних типів українських краєзнавців, істориків, мовознавців, починаючи від другої половини ХІХ ст. до 2000 року.

Вивченням топонімії західних областей України займалися польські мовознавці С. Грабец, З. Штібер та українець Я. Рудницький. Їхні дослідження видавали друком наукові журнали, які виходили спеціальними публікаціями протягом тридцяти років (1930–1960 рр.) [44].

У 50-х роках ХХ ст. топоніми Закарпаття опрацьовував К. Галас, Буковини – Ю. Карпенко, Львівщини – Є. Посацька-Черняхівська, Полтавщини – К. Цілуйко. Пізніше регіональні топонімічні дослідження, найчастіше адміністративно-територіальних одиниць України, проводив І. Сухомлин у Дніпропетровську, а Є. Отін – у Донецьку; О. Волок, В. Фоменко та В. Чабаненко реалізовували в Запоріжжі, В. Покальчук і Л. Василюк здійснювали в Луцьку, Д. Бучко – у Тернополі, Я. Редьква – у Чернівцях тощо [72].

1950 року К. Цілуйко опублікував «Коротку програму для збирання матеріалів з топоніміки УРСР». Також учений організував і наприкінці

1959 р. провів Першу республіканську ономастичну нараду, яка мала помітний вплив на розвиток вивчення та аналізу власних імен в Україні.

Із 60-х років ХХ ст. уведено спецкурси з топоніміки в Київському, Чернівецькому, Львівському, Харківському вищих навчальних закладах, розроблено та опрацьовано нові методи топонімічних досліджень, укладено топонімічні словники, досліджено питання унормування та правопису географічних назв.

Оприлюднена в 1967 р. О. Стрижаком праця «Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР)» містила систематизований за хронологією виклад топонімічного відтворення визначених історичних подій, просторових міграцій народів, свідчення античних істориків та хроністів, тодішні версії щодо походження певної народності.

1979 року опубліковано словник гідронімів України, який охопив більше ніж 20 тисяч власних назв рік, струмків, потоків тощо і майже 24 тисячі варіантів цих найменувань. До колективу упорядників словника увійшли І. Железняк, А. Корепанова, Л. Масенко, А. Непокупний, В. Німчук, Є. Отін, О. Стрижак, К. Цілуйко.

Грунтовні топонімічні дослідження здійснював львівський науковець Б. Думін, очолюючи свого часу Топонімічну комісію на географічному факультеті ЛНУ імені Івана Франка, яка функціонувала протягом десяти років (1960–1970 рр.) у складі Львівського відділу Українського географічного товариства.

О. Шаблій наприкінці 1960-х рр. вніс у топонімію поняття первинного мікротопонімічного ареалу, тобто території, де топоніми мають більш-менш незмінного, постійного творця – мешканців окремого населеного пункту, які повсякчас послуговуються мікротопонімами у виробничо-суспільній сфері, побуті тощо. Первинний мікротопонімічний ареал означений межами територій одного чи кількох близьких поселень.

1973 року М. Янко видає «Топонімічний словник Української РСР», перевидано 1998 року під назвою «Топонімічний словник-довідник України».

1990 року надруковано монографію мовознавця Д. Бучка «Походження назв населених пунктів Покуття». До опису праць вченого, присвячених топоніміці, входять також словники та чимало статей.

У 1991 і 1995 рр. виходять друком дослідження М. Худаша і М. Демчука, сконцентровані на походженні українських карпатських та прикарпатських поселень. Б. Лящук детально проаналізував географічні назви Українських Карпат та суміжних територій. У 1999–2000 рр. надруковано в п'яти випусках дослідження Р. Процака, присвячене ойконімам Івано-Франківської області (у кожному з випусків розглянуто певну групу районів області).

Здійснюючи місцеве вивчення географічних назв, використовують дані мікротопонімії, при регіональному дослідженні ці дані беруть вибірково. Прикладом макрорегіонального дослідження є праці К. Тищенка, зокрема «Етномовна історія прадавньої України» (2008 р.) та «Правда про походження українців» (2013 р.).

Сьогодні виникають нові теорії щодо етимології окремих географічних назв, артефактів, науковці пропонують нове висвітлення давніх подій, які стосуються України. Топонімічні дослідження не втрачають своєї актуальності, при цьому вони потребують міждисциплінарного підходу, залучення широкої спільноти науковців, зокрема істориків, археологів, географів та мовознавців.

1.3. Особливості найменування топонімів

Значний пласт у лексичному складі мови займають власні географічні назви. Простежуємо схожість топонімів з іншими лексемами на підставі аналізу морфемної будови, кореневого складу, граматичних ознак. Історично більшість топонімічних назв утворилася від загальних.

Український мовознавець В. Лучик у своїй праці наголошує на необхідності дотримання культурних, природних, суспільно-політичних,

історичних, етико-естетичних і лінгвістичних критеріїв у процесі надання нових та відновлення історичних назв географічних об'єктів [49, с. 30].

Дотримання природничого критерію передбачає врахування фізико-географічного розташування об'єкта, його форми, властивостей, рослинного та тваринного світу, які знаходяться в цій місцевості (м. Чорноморськ, с. Вишневе, с. Воробіївка). Цей принцип надзвичайно характерний для топонімії України, оскільки він пов'язаний зі споконвічним досвідом називання географічних об'єктів за їхніми природними ознаками.

Суспільно-політичний принцип спирається на прагнення українців жити у власній правовій і демократичній країні. За цим критерієм творяться топоніми, у яких відображається патріотизм українців, воля та незламність духу (с. Докторове, с. Вільна Україна, с. Покровка). Також до уваги беруть відношення ойконімів до суспільно-політичних, ідеологічних і духовних пріоритетів української нації [49].

Історичний критерій передбачає врахування історичної справедливості, об'єктивності та значущості в топонімічній номінації, адже в назві мають бути відображені явища національного та світового значення, особливо якщо є безпосередній зв'язок певного явища з місцевим об'єктом (м. Олешки, с. Гордієнківці, с. Курісове). Цей принцип допомагає розкрити, які події або факти слугують підґрунтям назви місцевості, що додає глибини дослідженням географічного простору, більшого розуміння ваги внутрішньої форми в аспекті творення онімного простору на адміністративно-територіальній карті.

Відповідно до культурного критерію номінації топонімів необхідно зважати на відповідність топонімів культурним цінностям, які зберігає український народ протягом багатьох століть свого існування (с. Заможне, с. Троїцьке, с. Петропавлівка). За цим принципом можна встановити зв'язок між назвою місцевості та культурним контекстом, у якому вона виникла [49].

Етико-естетичний принцип пов'язаний із відображенням моральних цінностей і художньо-образних смаків суспільства в топонімах (м. Херсон,

с. Мирне, сел. Радісне). Цей критерій враховує моральні, етичні та естетичні аспекти, які вплинули на назву місцевості.

Лінгвістичний критерій передбачає створення топонімів, які відповідають нормам семасіологічного процесу, закономірностям фонетичної та лексико-граматичної системам української мови. Згідно з цим принципом у топонімах має простежуватися адекватність мотиваційних ознак, а також прагнення до оригінальності та неповторності назв (м. Запоріжжя, Новотаврійське, Добровольче) [13; 49].

Отже, даючи назву географічним об'єктам, представники громад спираються на окреслені принципи номінації топонімів. Назви населених пунктів несуть у собі певне смислове навантаження, відтак з огляду на суспільні зрушення назріле перейменування ойконімів України має бути виправданим та аргументованим.

Висновки до першого розділу

Сучасна топоніміка, яка вивчає географічні назви, їхню етимологію, семантику тощо, є синтезом трьох сфер науки: історії, географії та лінгвістики, це синкретична галузь знань, вона живиться досягненнями мовознавства, географічних та історичних наук, таким чином, перебуває у царині трьох названих наукових галузей. Предмет дослідження топоніміки становлять закономірності виникнення, формування й розвитку власних географічних назв (топонімів) і топонімічних систем.

Існують різні підходи до класифікації топонімів. Однією з найбільш поширених є класифікація згідно з об'єктом номінації. Відповідно, виокремлюють ойконіми, астіоніми, урбаноніми, годоніми, агороніми, дромоніми, гідроніми, океаноніми, пелагоніми, лімноніми, потамоніми, гелоніми, ороніми, дрімоніми та хороніми. В основу класифікації за кількісним критерієм покладено розмір території географічного об'єкта:

розрізняють мікротопоніми та макротопоніми. З урахуванням словотвірної мотивації вичленовують антропотопоніми, зоотопоніми, фітотопоніми.

Дослідження українських топонімів розпочалося з вивчення їхньої етимології, семантики та функціонування в мовному середовищі на різних історичних етапах. Значний внесок у розвиток науки топоніміки в Україні внесли С. Рудницький, Д. Багалій, Б. Безвегліньський, Я. Рудницький, К. Цілуйко, С. Юшков та ін. Вивченням топонімічного простору Закарпаття займався К. Галас, Буковини – Ю. Карпенко, Львівщини – Є. Посацька-Черняхівська, Полтавщини – К. Цілуйко. Пізніше регіональні топонімічні дослідження, найчастіше адміністративно-територіальних одиниць України, проводили І. Сухомлин, Є. Отін, О. Волок, В. Фоменко, В. Чабаненко, В. Покальчук, Л. Василюк, Д. Бучко, Я. Редьква та ін.

Під час надання нових назв географічним об'єктам або в процесі відновлення історичних найменувань необхідно дотримуватися природних, історичних, суспільно-політичних, культурних, лінгвістичних та етико-естетичних критеріїв. Оскільки топонімічна карта будь-якої держави змінюється, то постає питання щодо дослідження умов зміни власних географічних назв. Актуалізація соціально-історичних чинників перейменування топонімів дає змогу дослідникам розширити інформацію про суспільно-політичне життя, матеріальну і духовну культуру людства, його географічного середовища.

РОЗДІЛ 2

ФІКСАЦІЯ ТОПОНІМАМИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Проникнення топонімів з інших мов у географічну номенклатуру України, їхнє функціонування протягом різних історичних періодів залежало від інтенсивності міграційних та колоніальних процесів, наслідком яких і є, власне, закріплення топонімів іншомовного походження в топонімічному просторі. Північне Причорномор'я є найбільш заселеним регіоном Півдня України, охоплює територію від Дніпра до Дністра і включає в себе узбережжя трьох областей (Одеської, Миколаївської та Херсонської), демонструє розгалужену систему географічної номенклатури. Частина материкової Південної України, до складу якої також входять Запорізька та Дніпропетровська області, має свою специфіку номінації географічних об'єктів.

У роботі розглянемо топонімічний простір південних областей України, зокрема Одеської, Херсонської та Запорізької (див.: Додаток А), які, на нашу думку, яскраво відбивають особливості номінації географічних об'єктів протягом усіх історичних віх.

2.1. Перейменування населених пунктів у соціоісторичному аспекті

Одним із найбільших міст на Півдні України та найдавнішим населеним пунктом Північного Причорномор'я з найвеличнішою історією, яка сягає тисячі років, є Одеса. За увесь час існування назва міста неодноразово змінювалася, змінювався й етнічний склад місцевості. На території сучасної Одеси виявлено дванадцять поселень періоду грецької колонізації північних регіонів Причорномор'я. У сер. VI ст. до н. е. з'явилося античне грецьке місто та порт – *Гавань Істриан*. Причиною занепаду міста стала війна між Ольвією та Херсонесом Таврійським через морські торговельні шляхи, а остаточне припинення існування грецьких колоній

пов'язують із великим переселенням народів, а саме навалою гунів. Пізніше територію Одеської області заселяли слов'янські племена, яких згодом витіснили печеніги. У середні віки сучасна Одеська область входила до території Дикого Поля, що була нейтральною лінією, яку не мали змогу контролювати Велике князівство Литовське, Кримське ханство, Османська імперія та Московське царство.

Ще 1297 р. італійські географічні карти морських торговельних шляхів фіксують на місці сучасної Одеси населений пункт під назвою *Джинестра*, що входив до генуезької торговельної імперії. Дослідник П. Брун перекладав назву цього міста з італійської мови як «*дрік*» (степова рослина родини бобових), проте інші науковці відстоюють думку про те, що назва *Джинестра* має певну схожість із назвою ріки *Дністер*.

До XVI ст. Одеса носила назву *Коцюбіїв*, що з'явилася в період Великого князівства Литовського під час правління князя Вітовта. За переказами, засновником міста, швидше за все, був спольщений український магнат-шляхтич – Коцюба-Якушинський. Можемо припустити, що назва населеного пункту походить від прізвища його основоположника. Абсолютно точна дата заснування поселення не відома, а назва міста в різний час і в різних джерелах трактується по-різному: *Кочубіїв*, *Качубіїв*, *Качубий*, *Качибей* тощо. Приблизно на початку XVI ст. виникає нова назва міста – *Хаджибей*, адже ця земля переходить під владу Кримського ханства. Назва *Хаджибей* у перекладі з османської означає «*той, що побував у Мецці*». У період панування Російської імперії назва *Хаджибей* змінюється на *Одеса*. Хоч жодних офіційних документів стосовно зміни найменування міста не знайдено, відомо, що нова назва вперше зафіксована в документі від 10 (22) січня 1795 року. Висувають припущення, що назва міста пов'язана з давньогрецькою колонією *Одессос*, адже у XVIII ст. грецизми досить часто служили мотиваційною базою топонімів. Із того часу місто з назвою Одеса існує й донині.

У зв'язку з набуттям чинності закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» перейменовано досить багато населених пунктів Одеської області, зокрема *м. Іллічівськ* змінили на *Чорноморськ*, топонім умотивований географічним розташуванням населеного пункту, таку назву запропонували жителі міста на громадських слуханнях, хоч висували ідеї щодо нових назв *Скіфополь* або *Святослав*, висловлювали пропозиції щодо повернення історичної назви міста *Бугове*; *м. Котовськ*, яке назване на честь радянського військового командира та політичного діяча Григорія Котовського, змінило свою назву на *Подільськ*, мотивовану розташуванням населеного пункту на південному сході Подільської височини, у межах історичного Поділля.

З ідеологічних причин перейменовано багато сіл і селищ: *с. Ухожани*, яке назвали на честь першого секретаря сільського комсомольського осередку С. Ухожанського, повернуло свою історичну назву *Новополь*, отриману ще на поч. XVIII ст.; *с. Кірове* змінило назву на *Трояндове*, символ фітотопоніма є троянда; *с. Іллічівка* з 2016 р. має назву *Ілічанка*, *с. Петрівка* перейменували на *Курісове*, адже в селі знаходиться пам'ятник культури державного значення – помістя Курісів; *с. Жовтнєве* змінило назву на *Крижанівка*, *с. Кірове* – *с. Благодатне*, *с. Петровського* – *с. Вишневе* тощо.

Не можемо обійти увагою важливий економічний центр Півдня України місто Херсон. Форма цього топоніма ілюструє запозичення назви давньогрецького міста *Херсонеса Таврійського*. Зауважимо, що на картах XVII – сер. XVIII ст. на місці сучасного Херсона розташоване місто *Біліховичі*, проте в указі від 18 червня 1778 р., підписаному царицею, йдеться про заснування *м. Херсон*, яке з цією назвою існує й до сьогодні.

У 2016 р. згідно із згадуваним вище законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» змінено назви низці сіл та селищ Херсонської області, наприклад: *с. Шлях Незаможника*

перейменовано на *с. Гордієнківці* на честь першого кінного полку ім. Костя Гордієнка Армії УНР, бійці якого захопили Чонгарську переправу, рухаючись територією нинішнього села; *с. Фрунзе* змінило назву на *Агаймани*, адже неподалік цього села розташований Великий Агайманський під (замкнена западина на земній поверхні); *с. Червоний Чабан* повернуло свою історичну назву *Преображенка*, найменоване від назви свята Преображення Господнього (Спаса); *м. Цюрупинськ*, назване на честь радянського діяча О. Цюрупи, відновило колишню назву *Олешки*, адже на території сучасного міста розташовувалася Олешківська Січ; *сел. Комсомольське* змінило своє найменування на *Петропавлівка*, назване на честь апостолів Петра і Павла.

Найбільшим промисловим центром Південної України визнано місто *Запоріжжя*, яке має таку назву з часів підписання наказу Запорізьким губернським виконавчим комітетом від 15 березня 1921 р. Назва несе певне смислове навантаження – «розташоване за порогами». До того місто було відоме як *Олександрівськ*. Походження цієї назви пов'язане з найменуванням Олександрівської фортеці, закладеної ще у 1770 р. Відсутній консенсус щодо мотиваційного підґрунтя для найменування фортифікаційної споруди. Висловлюють припущення на користь одного з державних діячів Російської імперії – Олександра Голіцина або Олександра Вяземського. Сьогодні Запоріжжя має назву, в якій врахована історія цього краю.

Згідно з законом, дія якого скерована на декомунізацію топонімічного простору України, деякі села повернули собі історичну назву, наприклад *с. Мала Михайлівка*, засноване вихідцями з Михайлівки Мелітопольського повіту, у 1962–2016 рр. мало назву *Білоріцьке* на честь Білорецького полку; *с. Троїцьке*, назва якого пов'язана з релігійним святом Трійці, у 1930–2016 рр. називалося *Карла Маркса*; *с. Червонокозацьке*, яке в 1923–1946 рр. мало назву *Кирпотівка* (топонім вмотивований прізвищем колишнього власника Кирпотіна), повернуло свою першу назву *Геленджик*. Також прикладом є

с. Новопавлівка, засноване нащадками козаків, що переселилися зі станиці Павлівської, до 2016 р. мало назву *Партизани*.

Здебільшого мотиваційною базою для перейменування різних населених пунктів служать:

- імена: *с. Вовкове* → *с. Танівка* (Од, Берез.), *с. Червоноволодимирівка* → *с. Михайлівка* (Од, Берез.), *с. Петрівське* → *с. Петрове* (Од, Одес.), *с. Котовці* → *с. Сергіївка* (Од, Поділ.), *с. Свердлове* → *с. Іванове* (Од, Розділ.), *сmt Фрунзівка* → *сmt Захарівка* (Од, Розділ.); *с. Леніне* → *с. Володимирівка* (Хс, Ках.), *с. Щорсівка* → *с. Олексіївка* (Хс, Ген.), *с. Краснознам'янка* → *с. Олександрівка* (Хс, Скад.), *с. Птахівка* → *с. Олександрівка* (Хс, Скад.); *с. Чапаєвка* → *с. Тарасівка* (Зп, Зап.), *с. Жовтневе* → *с. Оленокостянтинівка* (Зп, Полог.), *с. Чубарівка* → *с. Федорівка* (Зп, Полог.), *с. Панфілівка* → *с. Льїне* (Зп, Берд.);
- персоналії: *с. Шлях Незаможника* → *с. Гордієнківці* (Хс, Ген.); *с. Кірова* → *с. Семененкове* (Зп, Зап.), *с. Кірове* → *с. Гурського* (Зп, Зап.);
- рослинний світ: *с. Жовтнівка* → *с. Виноград* (Од, Берез.), *с. Червоний Агроном* → *с. Вишневе* (Од, Берез.), *с. Кірове* → *с. Трояндове* (Од, Розділ.), *с. Піонерське* → *с. Виноградівка* (Од, Розділ.), *с. Петровського* → *с. Вишневе* (Од, Розділ.); *сmt Калінінське* → *сmt Калинівське* (Хс, Берисл.), *с. Червоноармійське* → *с. Черешневе* (Хс, Берисл.); *с. Жовтневе* → *с. Вербове* (Зп, Зап.), *с. Советське* → *с. Волошкове* (Зп, Меліт.), *сел. Калініна* → *сел. Калинівка* (Зп, Полог.);
- тваринний світ: *с. Котовське* → *с. Котовка* (Од, Берез.), *с. Чапаєве* → *с. Воробіївка* (Од, Розділ.), *с. Петрівське* → *с. Жуковське* (Од, Берез.);
- професії: *с. Жовтневе* → *с. Докторове* (Од, Берез.); *сел. Жовтневе* → *сел. Інженерне* (Хс, Херсон.);

- релігійні символи, свята: *с. Жовтень* → *с. Петровірівка* (Од, Берез.), *с. Кірове* → *с. Благодатне* (Од, Розділ.); *сел. Ударник* → *сел. Монастирське* (Хс, Берисл.), *с. Петрівське* → *с. Благодатне* (Хс, Херсон.), *сел. Комсомольське* → *сел. Петропавлівка* (Хс, Скад.), *сел. Радгоспне* → *сел. Благодатне* (Хс, Скад.), *сел. Петровського* → *сел. Благовіщенське* (Хс, Херсон.); *с. Карла Маркса* → *с. Троїцьке* (Зп, Берд.), *с. Петрівка* → *с. Святопетрівка* (Зп, Полог.), *с. Чапаєвка* → *с. Воскресенка* (Зп, Полог.), *с. Урицьке* → *с. Святотроїцьке* (Зп, Полог.), *с. Жовтневе* → *с. Покровське* (Зп, Полог.), *с. Чапаєвка* → *с. Благодатне* (Зп, Полог.), *с. Петровське* → *с. Петропавлівка* (Зп, Берд.);
- абстрактні поняття (естетичний критерій): *сел. Жовтнева Революція* → *сел. Радісне* (Од, Одес.), *с. Ленінське Перше* → *с. Сонячне* (Од, Одес.), *с. Чапаєве* → *с. Тихе* (Од, Одес.), *с. Червона Зірка* → *с. Зоряне* (Од, Одес.), *с. Незаможник* → *с. Заможне* (Од, Розділ.); *с. Куйбишеве* → *с. Вітрове* (Хс, Берисл.), *сел. Червоний Поділ* → *сел. Мирне* (Хс, Херсон.), *с. Карло-Марксієвське* → *с. Щасливе* (Хс, Берисл.), *сел. Жовтневе* → *сел. Світанок* (Хс, Скад.), *с. Червоноармійське* → *с. Вільне* (Хс, Ках.), *с. Кірове* → *с. Щасливе* (Хс, Берез.), *с. Комунарівка* → *с. Радісне* (Хс, Скад.), *с. Ленінка* → *с. Рідне* (Хс, Олешк.); *с. Урицьке* → *с. Зоряне* (Зп, Зап.), *с. Ленінське* → *с. Дружне* (Зп, Полог.), *с. Червоний Жовтень* → *с. Жовтеньке* (Зп, Полог.), *с. Карла Лібкнехта* → *с. Зоря* (Зп, Полог.), *с. Кірове* → *с. Лагідне* (Зп, Полог.), *сел. Ювілейне* → *сел. Зоряне* (Зп, Полог.), *с. Ленінське* → *с. Мирне* (Зп, Меліт.).

Для радянської політики характерне надання інших назв населеним пунктам задля закарбування комуністичної ідеології та для викорінення історичної пам'яті, яка є невід'ємною складовою національної ідентичності. На території південних областей України, а саме Одеської, Херсонської, Запорізької, назви населених пунктів перейменовано у зв'язку з набуттям

чинності закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Зокрема, ще до повномасштабної російсько-української війни в Одеській області змінено назву 64 населених пунктів, серед яких 2 міста, 4 селища, 3 селища міського типу та 55 сіл; у Херсонській області перейменовано 48 населених пунктів, із них 1 місто, 2 селища міського типу, 12 селищ та 33 села; у Запорізькій області змінили назву 1 селище міського типу, 5 селищ та 43 села. У багатьох випадках містам, селам та селищам досліджуваних областей повернуто історичні назви, мотивовані здебільшого іменами та абстрактними поняттями.

2.2. Зміна гідронімів на території Південної України

Із давніх-давен люди шанували воду, поклонялися їй, вірили в її надзвичайні властивості. Оскільки вода має очищувальну функцію, лікувальну та цілющу силу, то поклоніння річкам, озерам, джерелам поширене серед різних народів світу. Цікавою в аспекті топонімічного відголосу історії є система гідронімів.

Особливість гідронімів – відносна стійкість, а тому й інформативна цінність. Для того щоб дослідити етимологію назв водних географічних об'єктів, необхідно визначити фонетичні процеси, за яких відбулося певне нашарування найменувань. Різні народи й племена, пересуваючись у басейні річок, водоймищ, сприймали назву по-новому й видозмінювали її.

Одним із найбільших водних об'єктів, який омиває південну частину України, є *Чорне море*. Щодо етимології і семантики пелагоніма існує кілька пояснень. Сучасна назва моря, твірна основа якої мотивована чорним кольором, своїм виникненням завдячує або забарвленню товщі води на значній глибині, або бурхливості вод. Також існує думка про те, що море має таке найменування через сірководень, розчинений у морській воді, він спричиняє окиснення днищ суден, якорів, металевих предметів, які,

занурюючись, набувають чорного кольору. Та Чорне море не завжди мало таку назву. Скіфи дали назву цьому морю *Ахшайна*, тобто «темно-синє».

Стародавні греки називали цей водний об'єкт *Понтом Аксинським*, що в перекладі з грецької мови означає «негостинне море», проте після успішної колонізації Північного Причорномор'я дали йому назву *Понт Евксинський*, переклад якої – «гостинне море». Про цей значущий водний географічний об'єкт знали багато народів, адже ним проходили важливі торгові шляхи, які сполучали Північне Причорномор'я з Середземномор'ям та Південним Причорномор'ям. Деякі давньогрецькі та давньоримські письменники, наприклад Феокрит (Теокрит), Сенека, Лукіан, називали це море *Скіфським*, тому що саме в VI–V ст. до н. е. територію Північного Причорномор'я заселяли скіфи.

З XI ст. в літописі «Повість минулих літ», а також в арабських та західних джерелах *Чорне море* називали *Руським*, а в Київському літописі – *Понтійським*. Пізніше побутувала назва *Козацьке море*, очевидно, через заселення південної території України козаками. Із часом серед різних народів поширилася сучасна назва [46, с. 511–512].

Азовське море є найменшим за глибиною морем у світі. Давні греки називали це море *Меотійське озеро*, а давні римляни – *Меотійське болото*. За часів панування на землях України скіфів море мало назву *Каргалук*, а меоти (давні племена, які, за даними античних письмових джерел, проживали в Приазов'ї та Прикубані) дали назву *Темеринда*, що означає «матір морів» [46, с. 15].

Араби називали цей географічний об'єкт *Нітилах* або *Бараль-Азов*, а турки – *Бар'ял-Ассак* або *Бахр-Ассак*. Щодо етимології сучасного пелагоніма існує декілька версій. Згідно з першою, назва походить від арабської назви *Бахр-ель-Азов*, що в перекладі означає «темно-синє море». Інша версія походження пелагоніма – від міста *Азов*, яке, у свою чергу, назване на пошану половецького князя Азума, убитого під час загарбання міста, або за назвою племені осов (у перекладі з авестійської мови – «швидкий»).

За часів Київської Русі цей водний географічний об'єкт називали *Синім морем*, яке після створення Тмутараканського князівства отримало назву *Руське*. Після занепаду князівства море перейменовувалося багато разів, наприклад, *Самакуш*, *Салакар*, *Майутіс*. На поч. XIII ст. виникає найменування *Саксинське море*. Проте після завоювання територій татаро-монголами по чергово з'являються інші назви, а саме: *Балик-денгіз*, що означає «рибне море», та *Чабак-денгіз*, що перекладається як «лящеве море». Очевидно, такі назви водний об'єкт отримав через велику кількість риби у водах. Існує думка, що в результаті фонетичної трансформації *чабак* – *дзибах* – *забак* – *азак* – *азів* утворився сучасний пелагонім. Також дослідники розглядають тюркський прикметник *азак*, який означає «низький», або «гирло річки», і внаслідок фонетичних процесів цей прикметник змінився на *Азау*, а згодом і на *Азов*. Залежно від того, які народи осідали на територіях, що омиває *Азовське море*, змінювалася його назва. Наприклад, *Фракійське море*, *Сурозьке море*, *Каффське море*, *Кіммерійське море*, *Акденіз* (у перекладі з турецької – «Біле море»). Сучасна назва моря остаточно закріпилася лише під час Азовських походів Петра I [46, с. 15].

Дунай – одна з найдовших і найбільших за площею басейну річка Європи. Сучасний потамонім походить від слова *Danuvius*, що означає «швидка вода». Таку назву дали кельти, які проживали на території Північного Причорномор'я в першій половині I тис. до н. е. Та до цього часу річка мала іншу назву. Давньогрецький історик Геродот писав, що *річка Істр* (давньогрецька назва *Дунаю*) бере початок в країні кельтів і впадає у *Понт Евксинський* (давньогрецька назва *Чорного моря*) [46, с. 200–201].

Аліяга – річка, яка впадає до озера Китай, знаходиться в басейні *Дунаю*. Потамонім має тюркське походження: *алі* – «високий», *яга* – «берег, край» [46, с. 18].

Киргиж – річка, ліва притока *Киргиж-Китаю*. Назва річки має тюркське походження: *кир* – «глина, bagno» та *гиж* – «посудина, сховище» [46, с. 260–261].

Катлабуг – заплавне озеро лиманного типу, яке відноситься до групи Придунайських озер. Лімнонім походить від тюркських слів *кат* – «великий, сильний» та *буг* – «пара, туман, хмара» [46, с. 105].

Ялпуг – річка, що впадає в *Ялпуг*, найбільше природне озеро в Україні. Потамонім тюркського походження виник унаслідок онімізації турецького слово *ялпук* – «мілкий, хвилястий». Лімнонім з'явився в результаті переходу власної назви з одного класу в інший [46, с. 528].

Дністер – річка на півдні України, одна з найдовших річок в Україні та Європі. Сучасна назва з певними фонетичними змінами розвинулася в слов'янському середовищі на основі зафіксованого в античних джерелах з поч. IV ст. н. е. скіфського гідроніма *Danastrus (Danastius)*, що означає «швидка річка». Українська народна етимологія пов'язує потамонім зі сполученням слів «дні стер». У V ст. до н. е. давньогрецький історик Геродот згадує річку з назвою *Tiras*, що походить від іранського прикметника «швидкий» [46, с. 188–189].

Кучурган – річка, яка протікає Одеською областю; до XVIII ст. мала назву *Курчаган*. Існує кілька версій пояснення потамоніма. У перекладі з татарської мови «річка, що пересихає», утворено зі слів *куру* «сухий» та *чукчур* «рів, ложе річки». *Кучурган* – «великий піщаний горб», назва походить від українського апелятива, утворена внаслідок взаємодії слів *кучугура* і *курган*, пов'язана з тюркським *кур* «спорудити, укріпити» [46, с. 298].

Південний Буг – річка на півдні України, яка бере початок на Поділлі, впадає в Чорне море. Друга за довжиною в межах держави річка. Сучасна назва виникла внаслідок помилки вченого. Російський геолог В. Ласкарев наніс на карту *Західний Буг* та *Південний Буг*, думаючи, що це дві ріки з однаковими назвами, проте *Південний Буг* мав назву *Бог*, а *Західний Буг* – *Буг*. До цього часу *Південний Буг* був позначений на карті французом Г. Л. де Бопланом як *Бог Руський*. Давні греки називали річку *Іпанісом* або *Гіпанісом*, а турки – *Ак-су*, що означає «біла вода». Слов'яни дали назву *Бог*, що трактується «багата» або «та, що тече по багатій родючій землі». Існує

припущення, що потамонім мотивований словом *бгати*, тобто «згинати» [46, с. 75–76].

Чимало назв річок учені пояснюють неоднозначно. Іноді тлумачення одного гідроніма має кілька варіантів з опертям на дериваційну базу мов, які не мають близької спорідненості або така спорідненість узагалі відсутня. Можемо пояснити це явище тим, що в різні історичні віхи території південного регіону України заселяли різні племена та народи.

2.3. Перейменування населених пунктів, які не відповідають стандартам державної мови

Український народ протягом багатьох століть відстоює свої права на мовне самовизначення, демонструючи нескореність духу, що виявляється й у маркуванні просторових об'єктів. У XXI столітті українці продовжують боротися за свободу, право на незалежну державу, розширення сфер функціонування державної мови. Задля захисту національної безпеки, національних інтересів, забезпечення свобод, прав та законних інтересів громадян України, держави та суспільства, враховуючи повномасштабну агресивну війну, яку Російська Федерація розв'язала і продовжує вести проти України, Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» [65].

Протягом тривалого періоду країна-агресор застосовувала системні заходи, спрямовані на асиміляцію народу України, забороняла та викорінювала українську мову та культуру, руйнувала традиції, звичаї, не визнавала самобутність титульної нації, через це у колективній свідомості громадян зоставалося прийнятним використання певних символів, називання географічних об'єктів не властивими українській мові назвами. Зазначеним законом регламентоване рішення про перейменування окремих населених

пунктів, які містять у своїй назві хоч щось спільне з російською імперською політикою в Україні.

Національна комісія зі стандартів державної мови (далі – Національна комісія) після прийняття закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» через два місяці оприлюднила список міст, сіл та селищ, назви яких не відповідають стандартам державної мови. Проаналізувавши перелік назв географічних об'єктів, вирішили поділити їх на три групи та відповідно класифікувати топоніми. До першої групи Національна комісія зарахувала ойконіми України, у написанні яких зафіксовано помилки: встановлено невідповідність орфографічним, граматичним, словотвірним нормам української мови. До другої групи внесено назви населених пунктів, у яких міститься ідеологема, що відображає певну історичну епоху України в період колонізації. Сформована й третя група топонімів, щодо якої Національна комісія розробила рекомендації таким чином, що громада може і повинна розглянути питання перейменування свого населеного пункту та провести додаткові консультації й обговорення.

Наприклад, стосовно міста Запоріжжя вже давно точаться дискусії: мовознавці й історики неоднозначно ставляться до цього питання, думки розходяться. Йдеться про назви *Запоріжжя* та *Запорожжя*. Оскільки обидва варіанти назви є правильними і відповідають нормам української літературної норми, то члени Комісії вирішили віднести цей топонім до третьої групи. Громадяни і мешканці міста самі вирішують, як воно буде називатися.

Крім того, у Запорізькій області до переліку сіл, селищ, міст, назви яких не відповідають стандартам державної мови і які рекомендовано привести у відповідність до стандартів державної мови, додано 17 населених пунктів. Із цього списку 5 населених пунктів віднесено до першої групи, де Комісія знайшла помилки або невідповідність нормам сучасної української літературної норми:

- сел. *Новотавричеське* → сел. *Новотаврійське* (походить від *Нова Таврія*, новий варіант назви ураховує дериваційні зв'язки і демонструє правильне вживання суфікса);
- с. *Добровольчеське* → с. *Добровольче* (походить від *добровольці*, демонструє морфологічні явища під час словотворення, відбувається вилучення зайвого суфікса у власній назві);
- с. *Вячеславка* → с. *В'ячеславка* (запропонований варіант назви містить апостроф, тому що це відповідає стандартам орфографії – утворено від *В'ячеслав*);
- с. *Юр'ївка* → с. *Юрійівка* (запропонували написання ойконіма без апострофа, бо це відповідає стандартам орфографії – утворено від *Юрій*);
- с. *Юльївка* → с. *Юліївка* (запропонували написання без м'якого знака в назві населеного пункту – утворено від *Юлія*).

Інші топоніми, які ввійшли у список, поки що не мають рекомендації щодо зміни назви, у своїй структурі вони відображають вплив російської мови на українські назви населених пунктів. Тому Національна комісія лише порекомендувала запропонувати нову назву в усталеному законодавством порядку. До таких ойконімів належать: с. *Плодородне*, с. *Укромне*, с. *Кирпичне*, с. *Восход*, с. *Волна*, с. *Надеждине*, с. *Обільне*, с. *Обратне*, с. *Ожерельне*, с. *Обще*, сел. *Ростуще* та сел. *Подспор'є*.

Херсонська область так само має 10 населених пунктів, які вимагають перейменування. Із цих топонімів лише 2 географічні назви не відповідають правописним нормам української мови:

- с. *Ольгине* → с. *Ольжине* (порушення чергування *г/ж*);
- с. *Чайкине* → с. *Чайчине* (порушення чергування *к/ч*).

Нові назви ілюструють дотримання характерних для української мови морфологічних явищ, які супроводжують дериваційні процеси: під час творення присвійних прикметників від іменників І відміни із кінцевим

приголосним основи *-z* відбувається чергування *z/ж*, а з кінцевим приголосним основи *-к – к/ч*).

Для інших ойконімів пропонують замінити назви, які будуть відповідати законодавству України. Зазначене стосується таких населених пунктів Херсонської області: сел. *Питомник*, сел. *Пойма*, с. *Надеждівка*, с. *Муравейник*, с. *Скворцівка*, с. *Первомайське*, с. *Первомайівка*, сел. *Первомайське*. Останні три топоніми містять ідеологему, пов'язану з країною-агресором.

В Одеській області Національна комісія виокремила 12 топонімів, із яких 4 назви сіл потребують редагування згідно з нормами сучасної української мови:

- с. *Юр'ївка* → с. *Юріївка* (запропонували написання ойконіма без апострофа, це відповідає стандартам орфографії, про що йшлося вище);
- с. *Яновка* → с. *Янівка* (у назві населеного пункту відображене чергування голосних: *о* у відкритому складі / *і* в закритому);
- с. *Ольгинове* → с. *Ольжинове* (нова назва, як зазначалося вище, засвідчує чергування приголосних, характерне для української мови);
- с. *Міліардівка* → с. *Мільярдівка* (топонім походить від числівника *мільярд*, відтворення дериваційних зв'язків словотвірної пари супроводжується виправленням орфографічної помилки).

Решті населеним пунктам із заявленої кількості члени Національної комісії не рекомендували нових назв, проте виокремили їх та зарахували до другої групи. До цих топонімів належать: с. *Сухий Овраг*, с. *Надеждівка*, с. *Надежда*, с. *Роца*, с. *Полезне*, м. *Южне*, с. *Первомайське* – ці назви засвідчують вплив російської мови, адже мотивовані русизмами. Окремі громади свідомо виявили бажання замінити назви своїх населених пунктів, зокрема с. *Воробйове* та с. *Утконосівка*, адже названі топоніми мотивовані русизмами *воробей* (укр. *горобець*) та *утконос* (укр. *качкодзьоб*) відповідно.

Такі назви рекомендовано привести у відповідність нормам української літературної мови.

Отже, у часи геополітичних зрушень, загрози національної безпеки зростає необхідність відстоювання ідентичності українського народу. Рішення змінити назви окремих населених пунктів є актуальним та обґрунтованим, адже державні інституції мають викоринити та знищити все, що пов'язує українців із країною-терористом, це стосується й специфічного імперського маркування топонімічного простору нашої Батьківщини. Змінюючи топоніми, громадяни України відстоюють власне бачення світу, свою позицію.

Висновки до другого розділу

Назва поселення засвідчує певні особливості історичних подій, господарського освоєння території, родової приналежності поселення, матеріальної культури. Особливість гідронімів – відносна стійкість, а тому й інформативна цінність. Різні народи і племена, пересуваючись у басейні річок, водоймищ, сприймали назву по-новому й видозмінювали її. Проаналізувавши пелагоніми, потамоніми, лімноніми, можемо зробити висновок, що більшість найменувань походить із тюркських мов, а внутрішня форма здебільшого мотивована географічними особливостями середовища.

Радянська політика скеровувала процес надання інших назв населеним пунктам задля закарбування комуністичної ідеології та для викоринення історичної пам'яті, яка є невід'ємним складником національної ідентичності. В Одеській, Херсонській та Запорізькій областях відбулися суттєві зміни топонімічного простору у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

На зміну топонімічного простору в аспекті декомунізації вплинули політичні, історичні, культурні та інші чинники. Нові топоніми утворені

відповідно до норм українського словотвору. Під час дослідження ойконімів південних територій України простежуємо тенденцію повернення історичних назв населеним пунктам. Нові найменування, надані українським селам та селищам, мають різну структуру, однак переважають прості назви, мотивовані здебільшого іменами та абстрактними поняттями. Процес декомунізації зумовив активність суспільства, яке в цій процедурі знайшло можливість втілити національно-патріотичні ідеї народу.

У 2023 році набув чинності Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», який визначив правові засади засудження російської імперської політики, заборони пропаганди її символіки та встановив порядок ліквідації символіки російської імперської політики. З огляду на це Національна комісія зі стандартів державної мови розпочала роботу над пропозиціями щодо перейменування населених пунктів, назви яких пов'язані з російською мовою та ідеологією.

Таким чином, рекомендовано змінити 39 ойконімів у трьох досліджуваних південних областях України – Херсонській, Запорізькій та Одеській. Там, де порушено орфографічні, граматичні, словотвірні норми української літературної мови, Національна комісія запропонувала новий варіант назви для кожного населеного пункту. Натомість ойконімам, мотивованим русизмами, необхідно надати нову назву на розсуд громади в установленому законодавством порядку.

РОЗДІЛ 3

ВИВЧЕННЯ ТОПОНІМІКИ УКРАЇНИ В АСПЕКТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

Нині важливим та актуальним завданням вчителя є виховання в учнів національної свідомості, плекання любові та поваги до Батьківщини, до українських звичаїв і традицій. Соціокультурний підхід передбачає подання інформації про матеріальну та духовну культуру українців, тому під час вивчення певних тем на уроках української мови вважаємо корисним залучення топонімів України, саме вони маркують культурний простір, є свідченням різних історичних віх становлення української нації.

3.1. Соціокультурна змістова лінія як одна з провідних змістових ліній

Сьогодні однією з основних ідей суспільства є соціокультурний розвиток особистості, який має забезпечити освіта. Потребу формування в учнів соціокультурних знань і вмінь визначає необхідність розвитку національно свідомої та духовно багатой людини. Ефективність соціокультурного розвитку насамперед залежить від мотивації учнів до вивчення, засвоєння знань, пов'язаних із народною культурою, здобуття досвіду ціннісного ставлення до світу тощо [43, с. 2].

Значний внесок у розвиток теорії та методики розв'язання проблеми реалізації соціокультурної змістової лінії зробили вітчизняні вчені В. Андрущенко, О. Дубасенюк, І. Зязюн, В. Кремень, Т. Мельник, О. Сухомлинська, В. Шляхова та ін. Дослідники розглядають соціокультурний підхід до навчання як загальну проблему, а їхні праці представляють психодидактичні та загальнодидактичні положення, які є основними засадами для наукового обґрунтування й практичного втілення в процесі викладання мови.

Різні аспекти соціокультурного підходу до українськомовної освіти висвітлюють у своїх дослідженнях М. Вашуленко, Ж. Горіна, К. Климова, О. Копусь, В. Ницета, М. Пентилюк, О. Потапенко, О. Семенов, Л. Скуратівський та ін. Роль мови в інтелектуальному й духовному розвитку особистості дослідила Л. Мацько. В. Кононенко визначив етнологічні засади навчання української мови та окреслив ціннісні орієнтації в навчанні української мови у школі. Розглянуто складники соціокультурної компетентності та специфіки засвоєння учнями соціокультурної інформації через підручники з української мови у роботах О. Горошкіної [19]. А. Ярмолюк дослідила проблему формування соціокультурної компетентності учнів старшої школи у процесі роботи над текстом [78]. Праці О. Потапенка присвячені лінгвокультурологічній парадигмі навчання української мови [63].

У психолого-педагогічних роботах українських вчених проаналізовано значущі засоби засвоєння національних, загальнолюдських цінностей, саме ці засоби налагоджують відносини між поколіннями, національностями, сприяють естетичному розвитку індивідуальності. Зокрема, А. Нікітіна зазначає: «Ключовим у роботі словесника повинно стати виховання поваги до мовленнєвих традицій українського народу, бажання наслідувати ці традиції, насамперед етичні й естетичні, засвоювати типові фрейми, прецедентні феномени у вигляді прецедентних імен, текстів, ситуацій, мовленнєві шаблони в типових ситуаціях, що є важливою передумовою формування громадянина України» [58, с. 149]. Органічне включення особистості в соціум забезпечує соціокультурна змістова лінія, яка бере участь у формуванні соціокультурної компетентності [60, с. 93].

Високий рівень соціокультурного розвитку учнів визначається сформованістю їхньої соціокультурної компетентності та змістом навчального предмета, який постає одним з активних способів її продукування. Соціокультурну компетентність мовця можна розглядати як цілісне особистісне утворення, в якому існують певні компоненти (Рис. 3.1.).

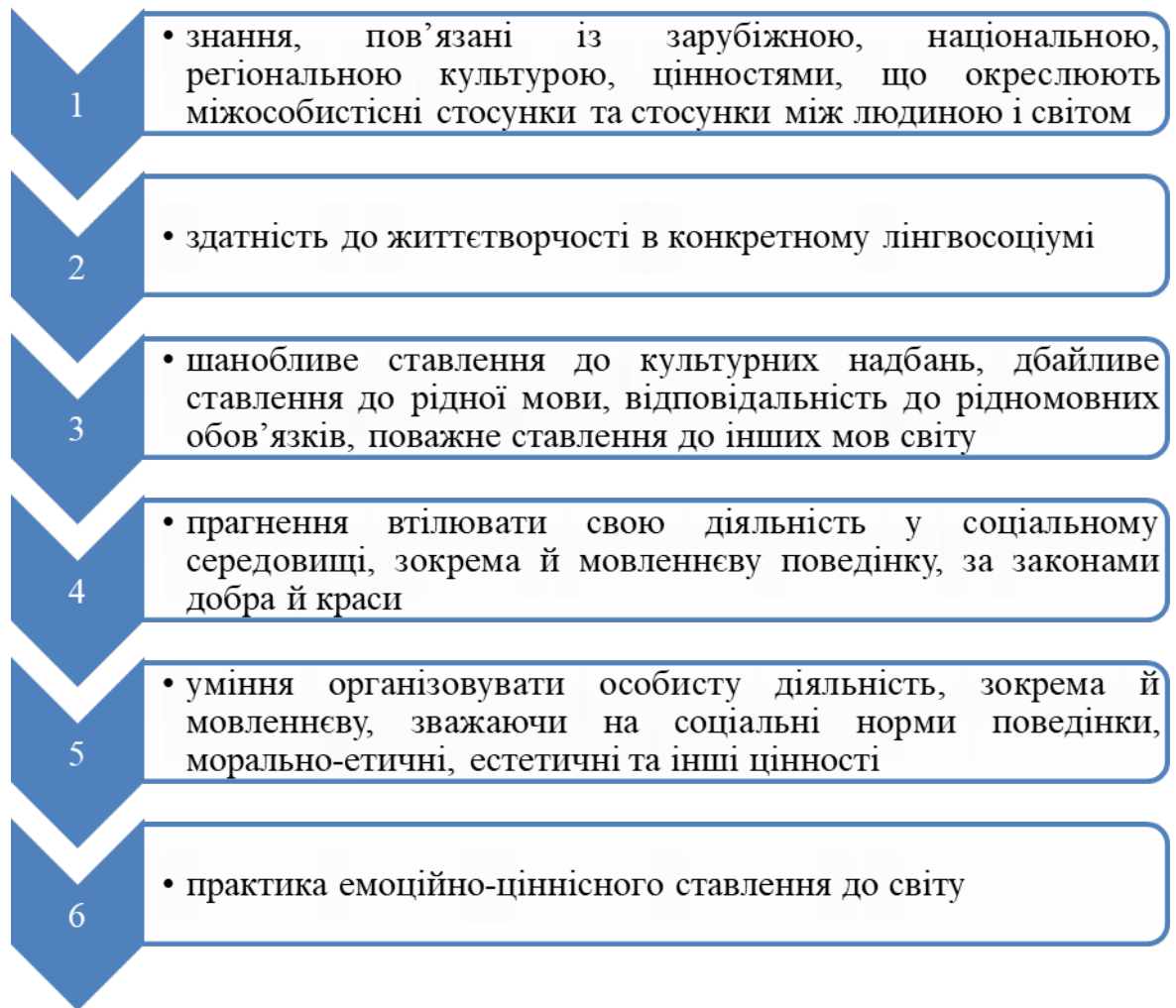

Рис. 3.1. Компоненти соціокультурної компетентності

О. Горошкіна виокремлює у структурі соціокультурної компетентності такі складники: лінгвокраєзнавчий, лінгвокраїнознавчий, лінгвополікультурний. Лінгвокраєзнавчий компонент соціокультурної компетентності учня як українськомовної особи містить у собі соціокультурні знання про рідний край, уміння скористатися цими знаннями в мовленнєвій практиці засобами української мови. Лінгвокраїнознавчий складник охоплює знання про національно-культурні надбання України, здатність оперувати відповідними знаннями в соціальному житті. Лінгвополікультурний – знання про соціокультурні особливості різних націй, народів, із представниками яких можливе спілкування сучасного учня, уміння використовувати ці знання в конкретній соціально-мовленнєвій ситуації тощо [19, с. 184–186].

У праці Г. Очкань знаходимо запропоновані авторкою показники володіння соціокультурною компетенцією (Рис. 3.2.).

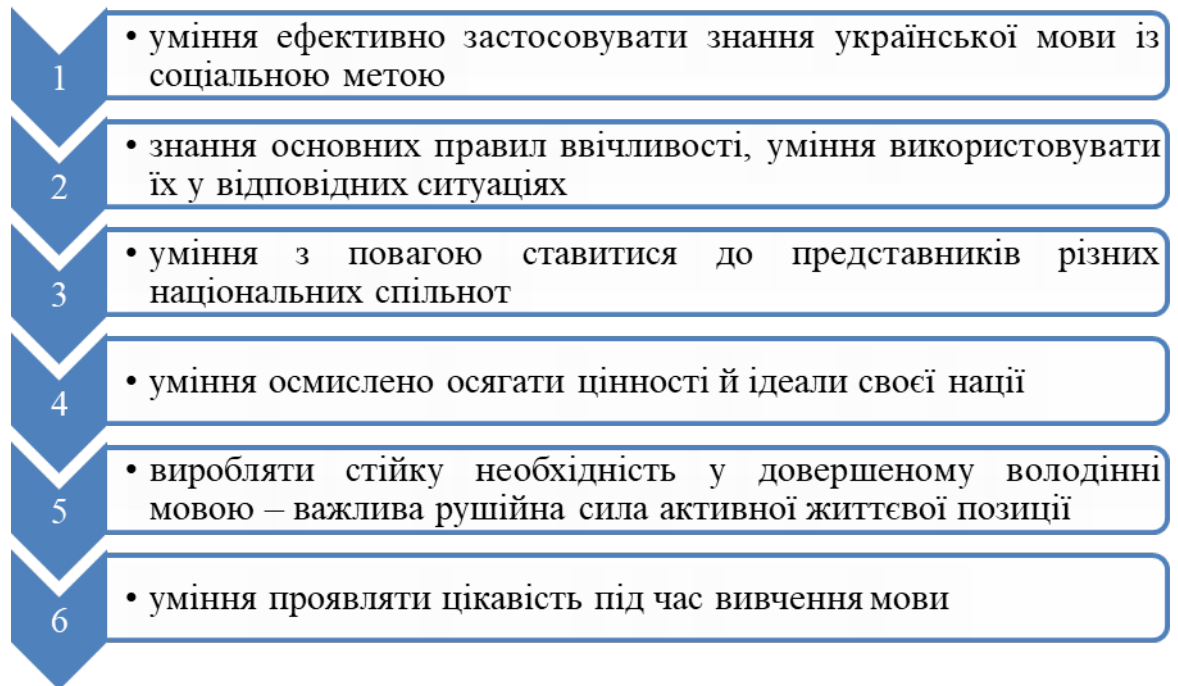

Рис. 3.2. Показники володіння соціокультурною компетенцією

Знання соціокультурного характеру в сучасних школярів збільшуються з кожним роком. Зазначений підхід до вивчення мови у взаємодії з особистісно-орієнтованим, комунікативно-діяльнісним та стилістично-функціональним передбачає становлення в учнів культурної соціальної позиції, вільного прояву своєї особистості, створення культурної сфери свого життя, залучення до цінностей загальнолюдської й національної культур, включення в навчально-виховний діалог і культурну співтворчість в освітньому просторі [67, с. 464].

Отже, соціокультурна змістова лінія є засобом опанування культурних і духовних цінностей. Основними складниками соціокультурної компетентності є цінності, культурна спадщина, шанобливе ставлення до культурного надбання, здійснення соціальної діяльності та особисте бажання її організації. Соціокультурний підхід до навчання в старшій школі – це підґрунтя духовного та культурного розвитку особистості.

3.2. Аналіз чинних програм і підручників у контексті досліджуваної проблеми

Навчальна програма з української мови базується на Державному стандарті мовної освіти. Зміст навчання української мови структуровано за чотирма змістовими лініями – мовленнєвою, мовною, соціокультурною та діяльнісною. Згідно з пояснювальною запискою Програми української мови для 10–11 класів (профільний рівень), «соціокультурна змістова лінія є інтегративною, реалізується в системі навчальних тем з етно-, соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокраєзнавства, текстів і усних висловлювань, які віддзеркалюють національну культуру українського народу та подають кращі зразки світової культури, зосереджують увагу на громадянському і патріотичному вихованні, цінностях і нормах соціальної поведінки; формуванні відповідальності за свої вчинки і міжособистісні стосунки» [64, с. 18].

У навчальній програмі зазначено, що мета курсу української мови в старших класах – формування обізнаного носія мови, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, а здобуті в процесі навчання знання, вміння та навички мають бути запорукою того, що учні зможуть втілювати свої плани в майбутньому, стануть свідомими носіями культури свого народу, зачинателями ідей про відновлення й збереження його найкращих культурних традицій [64].

Головними завданнями під час реалізації соціокультурної змістової лінії є:

- виховання патріотизму, моральних переконань;
- активізація пізнавальної діяльності учнів, відчуття прекрасного;
- збагачення словникового запасу;
- формування особистісних переконань, вигранення власного духовного світу [64, с. 18].

Зазначена змістова лінія скерована на формування вмінь здійснювати історико-культурологічні коментарі до національно-культурних лексем, проводити етно-, соціолінгвістичне дослідження, вкладати етнолінгвістичні альбоми етнографічних районів України; навчитися виокремлювати соціокультурну інформацію з різноманітних джерел, засвоювати різні способи збору, узагальнення та систематизації цієї інформації, готувати тематичні екскурсії, зустрічі, олімпіади, вікторини, ігри, конкурси; укладати тематичний словник-тезаурус [64, с. 18].

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти виокремлено соціокультурну змістову лінію як одну з провідних. Відповідно до навчальної програми з української мови для 10–11 класів (профільний рівень) очікуваними результатами навчально-пізнавальної діяльності учнів є поглиблення знань про історію, культуру свого регіону, відомості з історичної ономастики, топоніміки й мікротопоніміки.

Проаналізуємо підручники для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Перший підручник «Українська мова (рівень стандарту)», авторами якого є Н. Голуб, В. Новосьолова, рекомендовано Міністерством освіти і науки України [17]. У ньому досить яскраві доступні позначки, широкий обсяг видів вправ (самостійні роботи, домашні завдання, вправи творчого характеру, завдання на вибір та підвищеної складності, робота в парах та групах, наявність рефлексії та обмірковування над проблемними питаннями, завдання з використанням інноваційних технологій, самоконтроль). Наявні покликання на електронні посилання, щоб візуалізувати певний матеріал або прослухати відповідні аудіофайли. Також у навчальному виданні подано вправи для розвитку критичного мислення.

Автори обрали оригінальні тексти, спрямовані на виховання національно свідомої особистості. Зокрема, під час опрацювання теми «Поняття норми в сучасній українській літературній мові» школярам пропонують тексти, авторство яких належить Б. Антоненку-Давидовичу, П. Дудіку, Л. Введенській. Тексти зосереджені на важливості рідної мови,

дотриманні культури мовлення тощо. Вправи такого типу не тільки інтелектуально збагачують учня, а й розкривають важливість спілкування рідною мовою, виховують українськомовну особистість.

В аналізованому підручнику вміщено багато світлин та колажів, за якими необхідно сформулювати відповідне твердження, аргументувати свою думку. Наприклад, у параграфі «Лексична норма» учням пропонується прочитати текст про сучасного кобзаря Віктора Пашника, переглянути світлини, наведені перед текстом, та відповісти на запитання, які пов'язані з тематикою українських пісень, героїчними сторінками українського кобзарства тощо. Теми параграфів відповідають чинній програмі. Вони охоплюють соціокультурну та інші наскрізні лінії.

Також у контексті дослідження зосереджено увагу на аналізі підручника «Українська мова (рівень стандарту)», авторами якого є О. Заболотний та В. Заболотний [25]. Як і в попередньому проаналізованому підручнику, теми параграфів відповідають чинній програмі. Спостерігаємо лише три види умовних позначень: завдання дослідницького характеру, вправи з розвитку мовлення та завдання підвищеної складності. Правила з тем подано здебільшого в таблицях. Підручник доволі яскравий, адже в ньому виділено різноманітними кольорами відповідні рубрики.

Представлено такі рубрики: «І так буває», де можна прочитати додаткову інформацію з опрацьованої теми в цікавій формі; «Коло думок», у ній пропонується поміркувати над проблемними питаннями; «Культура мовлення», де подаються тексти з різними заголовками, які спонукають до роздумів; «Пам'ятка», тут може бути наведено інформацію про уживання паронімів, умови успішного спілкування, імідж оратора, етапи дискусії тощо.

Тексти мають цікаве змістове наповнення, спрямоване не лише на вивчення норм української мови, а й розвиток емоційного інтелекту, ціннісних орієнтирів тощо. Такі тексти допомагають школярам усвідомити своє покликання, зрозуміти самих себе. Багато ситуативних вправ, поданих у рубриці «Ситуація», спрямовані на розвиток мовлення.

У підручнику відсутні покликання на Інтернет-джерела, але вправи демонструють сучасне життя учнів, наприклад, неграмотні повідомлення в соціальних мережах, які потрібно відкоригувати.

Для самоконтролю автори розробили комплекс тестових завдань, їх розміщено після кожної теми, підтеми. Також школярам пропонують підготувати проекти, детально описують етапи роботи, тему, зазначають про можливість виконати їх індивідуально, у парі або в групі.

Інше проаналізоване навчальне видання – підручник «Українська мова (профільний рівень)», укладений авторським колективом С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова [28]. Цей підручник, рекомендований Міністерством освіти і науки України для учнів 10 класу профільного рівня закладів загальної середньої освіти, має Інтернет-підтримку: майже в кожному параграфі можемо побачити QR-код. Інтернет-підтримка дозволяє здійснювати інтерактивне онлайн-тестування з кожної теми, дає змогу ознайомитися з додатковими відомостями, пов'язаними зі змістом вправ.

Хоч на початку підручника не подано список умовних позначень, ми все одно знаходимо їх на сторінках навчального видання (практикум, спілкування, домашнє завдання, перевірте себе). Рубрика «Буду я навчатись мови золотої» подає теоретичні відомості з теми. У рубриці «Спілкування» школярі можуть подискутувати під час аналізу запропонованої проблемної ситуації, прокоментувати авторитетну думку, наприклад, видатного українського педагога В. Сухомлинського: «Сім'я – це те первинне середовище, де людина повинна вчитися творити добро» [28, с. 157].

Підручник оформлений трьома основними кольорами, що дає можливість не відволікати увагу учнів, він не містить великої кількості зображень, проте теоретичний матеріал подається у блок-схемах, таблицях, у вигляді тексту. Також у навчальному виданні наявні тренувальні вправи різних рівнів складності та тестові завдання для самоконтролю. Додатково подано матеріал для вдосконалення орфографічної та орфоепічної грамотності, культури спілкування.

У контексті досліджуваної проблеми розглянемо також підручники для учнів 11 класу. Для аналізу взято підручник «Українська мова» (рівень стандарту) О. Авраменка [1]. Навчальне видання насичене яскравими ілюстраціями, таблицями, матеріалами мережі Інтернет (рубрика з логотипом YouTube, у підручник інтегровано матеріали з Інтернет-мережі з експрес-уроками для розвитку мовної компетентності учнів). У кожному розділі наявні такі рубрики:

- Спостереження
- Ключ-відповідь
- Тестові завдання
- Творче завдання
- Глумачний словник
- Культура слова
- Домашнє завдання
- Матеріали мережі Інтернет

Теоретичний матеріал представлений іншим кольором та поданий суцільним текстом і схемами. Є цікаві таблиці, які регламентують правильне слововживання: учням для розгляду запропоновано дві таблиці (червоного і зеленого кольору), що позначають неправильний і правильний варіант уживання словосполучень відповідно.

На сторінках підручника дуже багато зображень, наявні портрети відомих особистостей, ілюстрації слугують підґрунтям для формулювання завдань, насамперед творчого характеру. Дібрано актуальний матеріал до вправ, він викликає цікавість у сучасних підлітків, адже автор залучив діалоги з відомих касових кінофільмів, тексти про славетних дизайнерів сьогодення тощо.

Проаналізуємо підручник для учнів 11 класу закладів загальної середньої освіти, авторами якого є Н. Голуб, О. Горошкіна, В. Новосьолова [16]. У ньому досить великий спектр умовних позначок, цікаві ілюстрації.

Достатньо розширений обсяг вправ: групова, парна робота; творче завдання; завдання підвищеної складності; самоконтроль; плекайте культуру мовлення; рефлексія; домашнє завдання; завдання для самостійної роботи; розв'яжіть проблему; висловіть власну думку (ставлення); працюйте над собою (саморозвиток); емоційний розвиток.

У підручнику немає жодних покликань на Інтернет-джерела, і це обґрунтовано достатньою кількістю різноманітних видів завдань, які подано в навчальному виданні. Підручник здебільшого оформлений спокійними кольорами, що не відволікають увагу школярів, але умовні позначки достатньо яскраві, аби діти звернули на них свою увагу. Теоретичний матеріал поданий схемами або текстом, у кожному розділі його відокремлено від вправ; представлено багатий ілюстративний матеріал, зображення різного характеру.

Автори підручника дібрали оригінальний матеріал для реалізації соціокультурної змістової лінії. Наприклад, текст про родовідну пам'ять В. Скуратівського [16, с. 29] або ж текст про річку Дністер, автором якого є І. Меліка [16, с. 48]. В останньому випадку учні не лише виконують завдання, пов'язане з використанням числівників у тексті, а й збагачують свої знання географічних особливостей території України.

Ще один підручник для учнів 11 класу (профільний рівень), який ми взяли для аналізу, підготували А. Ворон та В. Солопенко [14]. Це навчальне видання рекомендоване Міністерством освіти і науки України. Підручник яскравий, оформлений в багатьох кольорах. Умовні позначення схематичні, вони наявні в кожному розділі. Можемо знайти такі види діяльності: запитання і завдання, письмове завдання, творче завдання, робота в парах, робота в групах, мовна задача, вправа з ключем, домашнє завдання.

На початку кожного параграфу є рубрики «запитання-проблема» та «вправа-дослідження», зупиняючись на яких учні можуть пригадати раніше вивчене та полегшити сприйняття нового матеріалу. Оскільки основні

правила необхідно запам'ятовувати, то правила в рубриці «Зауважте!» допоможуть з'ясувати складні моменти у вивченні певної теми.

Автори підручника дібрали вправи таким чином, щоб школярі мали змогу сформулювати власне розуміння мовних явищ («Ваш коментар»). Наприкінці кожного параграфа учні 11 класів знайдуть висновок – стисло викладену відповідь на проблемне запитання («Ваш конспект»). Щоб вдосконалювати власне мовлення, учні можуть звертати увагу на рубрику «Як парость виноградної лози, плекайте мову», матеріали якої навчать уникати помилок у слововживанні.

Вправи з ключами («Хто швидше?») дадуть змогу перевірити, чи правильно виконане завдання, мовні задачі сприятимуть розвитку логічного мислення, а завдання для роботи в парах і групах навчать конструктивної співпраці.

Для розвитку комунікативних компетенцій школярів у навчальному виданні є рубрика «Культура спілкування», уроки розвитку мовлення, вправи для складання діалогів. Контрольні запитання і завдання, що розміщені після кожного розділу, дають змогу учням зорієнтуватися в тому, що вони повинні знати і вміти. Перевірити рівень знань здобувачі освіти можуть самостійно, виконавши тестові завдання та написавши аудіодиктанти, розміщені на сторінках підручника під QR-кодами. У кінці вміщено тлумачний словник, а також зразки мовних розборів під QR-кодами.

Отже, програма «Українська мова для 10–11 класів (профільний рівень)» та проаналізовані підручники побудовані на компетентнісному, особистісно орієнтованому та діяльнісному підходах із використанням принципів текстоцентризму, міжпредметних зв'язків, наочності, доступності, науковості та ін. Підручники мають чітку методичну сітку, вмотивовану сучасними вимогами, містять достатню кількість наочного матеріалу (схеми, таблиці, зображення, винесення інформації в блок-схемах, дидактичні ігри, кросворди тощо), націлюють на застосування видів роботи, передбачених соціокультурною змістовою лінією чинної програми з української мови.

3.3. Реалізація соціокультурної змістової лінії в процесі вивчення української мови

На уроках української мови й літератури та в позаурочний час мусить відбуватися «соціокультурне зростання» учнів. Вчителю потрібно долучити школярів до культурної скарбниці української нації [67].

Кожен народ через століття передає свої звичаї та традиції з покоління в покоління. Завдання вчителя – донести до учнів важливість та унікальність світу української культури. На сучасному етапі розвитку українського суспільства процес засвоєння культурного надбання має свої особливості. Тенденція переосмислення ролі духовної та матеріальної спадщини полягає не лише в збереженні її в первісному вигляді, а й в активному введенні в теперішнє життя українців [67].

Ефективність духовно-інтелектуального становлення українськомовної особистості учня закономірно окреслюють лінгвометодичні чинники (Рис. 3.3).

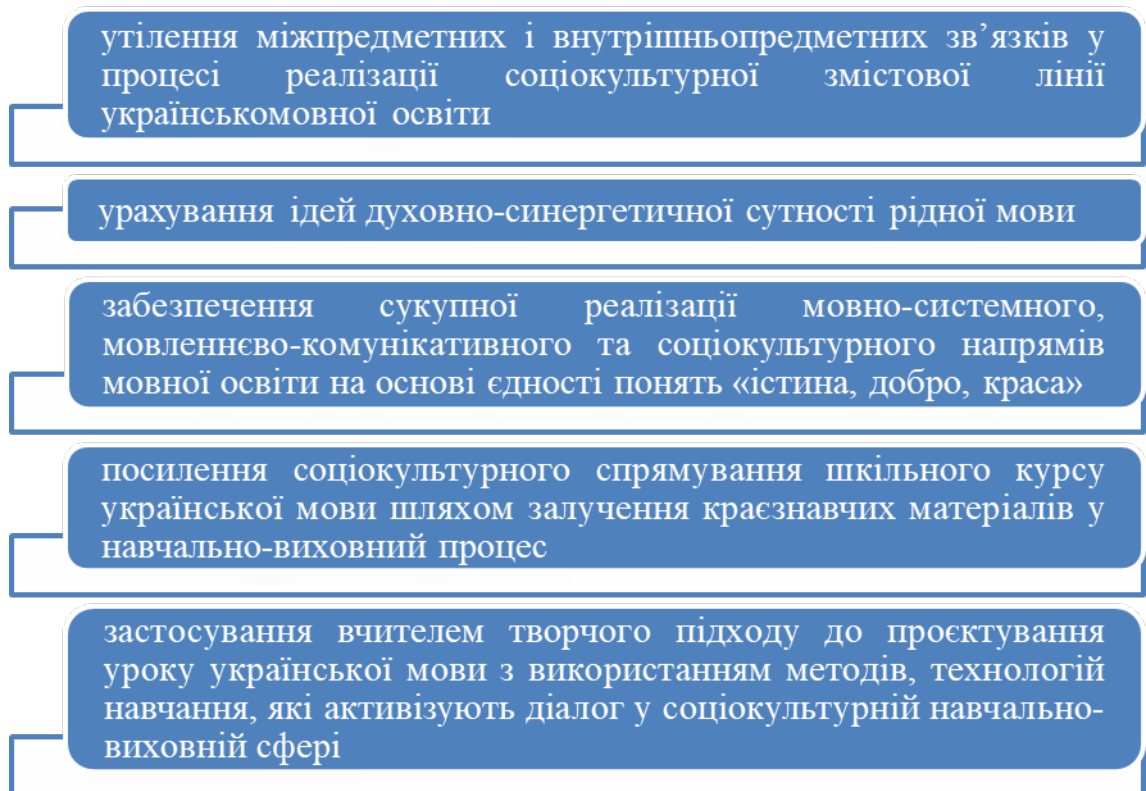

Рис. 3.3. Лінгвометодичні чинники

Національна самосвідомість є однією з основних характеристик етносу, а також одним із чинників, що позначаються на національних процесах та визначають головний вектор розвитку суспільства. Знайомство учнів із традиційною культурою своєї та інших етнічних груп, які проживають на певній території, є надзвичайно актуальним і важливим гуманістичним завданням, підґрунтям стабільності полікультурної спільноти.

У методиці навчання української мови соціокультурна змістова лінія виокремилася в одну з головних у Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, адже вона включає в себе вивчення мови і як інструменту спілкування, і як важливого елемента національної ідентичності та культурної спадщини.

Реалізація соціокультурної змістової лінії в процесі вивчення української мови є важливим складником освітнього процесу, оскільки мова відображає культурні, соціальні та історичні контексти. Такий підхід допомагає учням не тільки засвоїти мовні навички, але й учити розуміти культурні особливості та специфіку спілкування в українському суспільстві. Наведемо деякі способи реалізації соціокультурної змістової лінії під час вивчення української мови (Табл. 3.1.).

Таблиця 3.1. Способи реалізації соціокультурної змістової лінії

Вивчення історії мови	Розгляд етимології слів, щоб розуміти, як змінювалися лексеми протягом розвитку української мови; вивчення історії сприяє розумінню культурних та історичних контекстів певних слів або виразів.
Аналіз літературних творів	Читання творів української літератури дає змогу учням не лише покращити свої мовні навички та збільшити словниковий запас, а й збагатити знання про культуру та історію України.
Дослідження мовних варіацій	Вивчення різних діалектів та мовних варіацій на території України допоможе учням зрозуміти

	багатомовність, вплив географічного розташування країни та її культурне різноманіття.
Ознайомлення з сучасною культурою	Ознайомлення учнів із сучасним українським культурним життям, зокрема музикою, кіно, літературою, мистецтвом та модою, дозволяє учням володіти інформацією про сьогочасні культурні тенденції та долучає учнів до активної участі в житті суспільства.
Соціокультурні практики	Доцільним є вивчення вживання мови в різних мовленнєвих ситуаціях (офіційні події, неформальні розмови, дискусії, медіа тощо), це допоможе учням адаптувати своє мовлення до конкретного контексту.

Окремо годин на реалізацію соціокультурної змістової лінії на уроках української мови в програмі не виділено, а змістове наповнення здійснюється на основі підбору належних вправ та завдань.

Аналіз програми, підручників, навчально-методичного інструментарію дає змогу нам розробити завдання, які у своєму змісті забезпечують реалізацію соціокультурної змістової лінії завдяки використанню топонімів, а також розробити конспект уроку для 10 класу (Додаток Б). Наприклад, під час вивчення словотвору десятикласники, виконуючи вправу, повинні записати, що є мотиваційною базою для наведених нижче назв сіл України.

Наприклад, с. Вишневе ← вишня.

с. Трояндове, с. Благодатне, с. Танівка, с. Петрове, с. Виноградівка, с. Щасливе, с. Зоряне, с. Вітрове.

Можемо запропонувати складніший варіант вправи для учнів 10 класу. Школярі мають записати слово, від якого походить топонім, а також вказати, який спосіб словотвору використаний для продукування відповідної назви села (с.) або селища (сел.); зробити висновок, який спосіб словотворення є найбільш частотним.

сел. Інженерне, сел. Петропавлівка, с. Троїцьке, сел. Радісне, с. Сонячне, с. Рідне, с. Мирне, сел. Монастирське.

Учням пропонуємо вправу, у якій необхідно виконати словотворчий аналіз поданих топонімів.

м. Чорноморськ, м. Запоріжжя, с. Червонокозацьке, с. Михайлівка, с. Іванове, смт Захарівка, с. Тарасівка, с. Семененкове, с. Вербова.

Існує безліч різноманітних технологій, прийомів та методів, за допомогою яких процес навчання можна зробити цікавим та більш ефективним. Одна з таких технологій – ігрова. Вона надзвичайно подобається учням, адже зацікавлює, захоплює їх, викликає хвилю емоцій. Знання таким чином отримуються в легкій та зрозумілій формі, а головне – учням не нудно. Усе те, що є сучасним, може захопити, сконцентрувати увагу учнів, навчити творити та мислити, має бути залучене на уроках української мови.

Тож ми пропонуємо кросенс як одне із завдань для реалізації соціокультурної змістової лінії. Слово «кросенс» означає «перетин смислів», аналогія до «кросворд». Є певний алгоритм створення кросенсів:

1. Визначити тему, загальну ідею.
2. Виокремити дев'ять елементів, що стосуються ідеї, теми.
3. Знайти зв'язки між елементами, визначити послідовність.
4. Сконцентрувати зміст в одному елементі (центральному).
5. Виокремити відмінні риси, особливості кожного елемента.
6. Підібрати зображення, що ілюструють елементи.
7. Замінити прямі образи та асоціації символічними.
8. Побудувати асоціативні зв'язки між образами елементів [70, с. 49].

Кросенс можна читати по-різному (Рис. 3.4.)

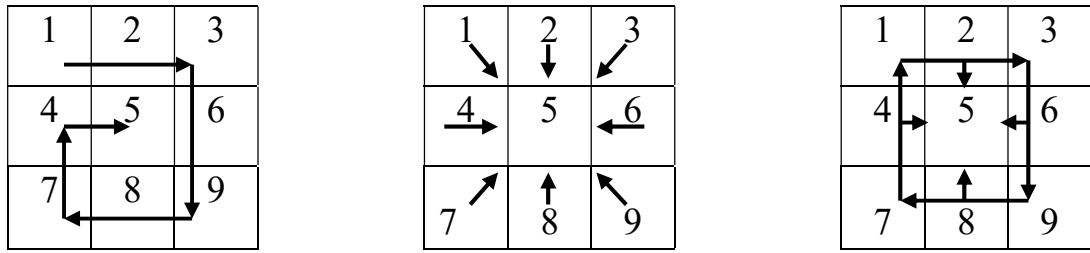

Рис. 3.4. Варіанти читання кросенсу

Кросенс може бути використаний на будь-якому етапі уроку. Це прекрасне завдання для розвитку логічного і творчого мислення. Прийом «кросенс» відповідає певним принципам, наведеним у рисунку нижче (Рис. 3.5.).

Рис. 3.5. Принципи, наявні в прийомі «кросенс»

Тож одне із завдань, яке можемо запропонувати учням старшої школи, – створити кросенс за назвою будь-якого географічного об'єкта, свого міста, села або селища, використовуючи зображення визначних місць, пам'яток

тощо, які є в цьому населеному пункті. Учням пропонується використовувати Інтернет-джерела або фотографії, які вони зроблять власноруч. Пропонуємо до уваги приклад кросенсу.

Виконуючи завдання такого типу, школярі прагнуть до постійного поповнення своїх знань за допомогою самоосвіти. Вправа сприяє розширенню кругозору, залучає до творчого пошуку, до самостійної дослідницької діяльності.

Наступна вправа – підготувати розповідь про походження топонімів рідного краю у формі есе, написаному в художньо-публіцистичному стилі.

Написання есе є надзвичайно корисним, адже автор цього художнього тексту має можливість навчитися чітко і грамотно формулювати думки, критично оцінювати знайдену інформацію, виокремлювати причинно-наслідкові зв'язки, наводити відповідні приклади для ілюстрації, аргументувати власні висновки. Наведемо особливості есе в таблиці (Табл. 3.2.)

Таблиця 3.2. Особливості есе

Маленький обсяг	Необхідно вкластися у 800–1000 слів, але для шкільного рівня можна писати менші за обсягом твори
Конкретна тематика	Виклад широких тем не виконують у малій формі
Суб'єктивність	Вияв уявлень автора про певну тему, його думок та позиції
Довільна композиція	Довільна форма композиції не означає відсутність композиції; вступ, основна частина, заключна все одно повинні бути
Образи та метафори	Під час написання есе дозволена образність, мрійливість, уживання метафор та емоційно забарвленої лексики
Орієнтація на розмовну мову	Створення враження живої бесіди з читачем, використання риторичних або окличних речень, запитань
Нестандартний підхід	Концентрація на художній формі та відкритті нового

Пропонуємо завдання для організації самостійних топонімічних досліджень. Одна з таких вправ, наприклад, може передбачати збирання топонімічного матеріалу поселення з використанням методів анкетування та інтерв'ю. Для успішного виконання цієї вправи доцільно додати список запитань для анкети, щоб полегшити роботу школярам.

Анкета для збору та систематизації топонімічного матеріалу:

1. Яка назва Вашого населеного пункту? Чи існують у побуті, окрім офіційного, місцеве чи давнє найменування?
2. Що Вам відомо про походження Вашого поселення і його назви (з документів та розповідей старожилів)?
3. Чи мають назву окремі частини поселення, вулиці тощо. Відомі Вам давні назви цих об'єктів?

4. Чи знаходяться поблизу Вашого поселення городища, вали, земляні укріплення і як вони іменуються?
5. Як іменуються близько розміщені до Вашого населеного пункту поля, ліси, луки, долини? Чому вони так названі?
6. Як іменуються підвищення, горби, схили, вершини, високі місця (узвишся), гори, яри у Вашому поселенні?
7. Як іменуються шляхи сполучення? Які назви мають місцеві річки, озера, струмки, ставки, болота, криниці?
8. Як іменуються місця купання на річці, найбільш глибокі місця, звивини, коси, мілководдя тощо?
9. Чи є у Вашому поселенні нові найменування? Що вони відображають? Чи вдалі вони?
10. Які назви географічним об'єктам, що розташовані у Вашій місцевості, Вам хотілося б дати і чому? [4, с. 69]

Звісно, учні самостійно можуть розробити питання анкети для збору і систематизації топонімічного матеріалу.

Оскільки творчі завдання – один із найкращих способів надихнути школярів на навчання, то учням старшої школи рекомендується розробляти проекти. Можна не просто вивчати теорію за навчальною програмою, а переосмислювати її та подавати в незвичайній формі з яскравими наочними малюнками, простими прикладами і цікавими фактами. На черзі вправа, яка передбачає підготовку дослідницького проекту на тему: «Походження топонімів міста (села) області». До завдання додаємо структуру дослідницького проекту, щоб школярі легко могли орієнтуватися в тому, як саме писати дослідницьку роботу (Рис. 3.6.).

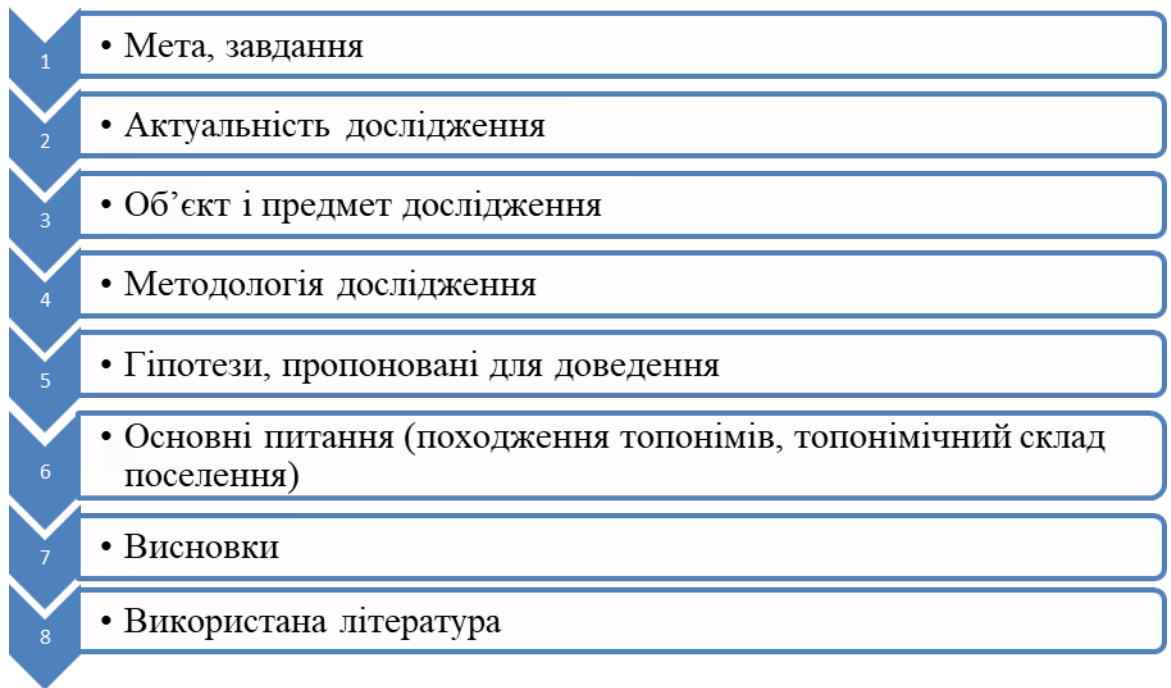

Рис. 3.6. Структура дослідницького проекту

Подану дослідницьку роботу учні можуть виконувати самостійно, у парах або групах. Навчання такого формату передбачає залучення учнів до систематизації та набуття знань, створення власних продуктів. Проектне навчання розвиває навички критичного мислення, співпраці, спілкування, міркування, синтезу та стійкості в умовах обмеженого часу та визначеної мети.

Наступне завдання пропонує учням старшої школи змоделювати в комп'ютерному варіанті інформаційні стенди для школи на одну із запропонованих тем:

- «Походження назви міста (села)»
- «Походження мікротопонімів поселення»
- «Походження гідронімів поселення»
- «Загадкові найменування»

Вправи такого типу допомагають учням розвивати вроджені здібності в новий спосіб, що іноді неможливо в традиційній системі уроку. Часто саме проектне навчання реалізується через міждисциплінарні зв'язки, що виходять за межі програми одного конкретного предмета. А оскільки сучасна

Використання діаграм як засобу показового графічного зображення інформації візуалізує числові показники, що дає змогу учням наочно оцінювати подану їм інформацію. Це завдання також містить елементи математичних розрахунків, тому вважаємо цю вправу доцільною для використання на уроках української мови з інтеграцією знань учнів з географії та математики. Так само можна віднайти карту у вільному доступі.

Карти – цінне джерело топонімічної інформації, а порівняльний аналіз карт різного історичного періоду дає змогу прослідкувати зміни назв географічних об'єктів, їхній зв'язок з історичними подіями в країні. Використовуючи карти та джерела офіційної інформації, учні можуть заповнити таблицю (Табл. 3.3.) про обласні центри України за наведеним прикладом.

Таблиця 3.3. Змінені назви обласних центрів України

Колишні назви	Сучасна назва	Час останнього перейменування
Олександрівськ	Запоріжжя	1921

Ще одне цікаве завдання, яке допоможе краще дізнатися про власне місто або село. За допомогою карт або достовірної інформації укласти список назв вулиць, мікрорайонів міста або села. Учням необхідно згрупувати назви вулиць свого населеного пункту за їх етимологією в таблицю (Табл. 3.4.).

Таблиця 3.4. Етимологія назв вулиць

Назви, пов'язані з іменами відомих людей	
Назви, пов'язані з об'єктами господарської діяльності	
Назви вказують на особливості розташування	
Назви, пов'язані з природними об'єктами	
Назви, пов'язані з історією міста, країни	

Також учням старшої школи пропонуються завдання творчого характеру, які передбачають самостійний пошук способів та засобів для реалізації поставленої мети, спрямовані на розвиток пізнавальних інтересів, посилення активності, відкриття нового через подолання певних труднощів. Однією з таких вправ є підготовка вікторини для учнів старших класів на тему: «Назви міст та сіл Запорізької області в художній творчості письменників».

Під час виконання завдань із доббором матеріалу до тем «Краєзнавці про походження назви мого рідного поселення» або «Назва мого поселення в художній творчості» стимулюється розвиток критичного мислення. Такі вправи з української мови вдосконалюють логічне мислення, рівень усного і писемного мовлення учнів, розвивають кмітливість, допитливість, наполегливість.

Підготувати повідомлення – це наступне завдання для школярів. Теми для цього повідомлення можуть бути різними. Наприклад:

- «Походження ойконімів Одещини (іншого регіону)»
- «Походження гідронімів Одещини (іншого регіону)»
- «Походження назви рідного поселення»
- «Походження мікротопонімів рідного поселення»
- «Дослідники топонімії Херсонщини (іншого регіону) і їхні праці»

Крім того, учні старших класів можуть підготуватися до диспуту «Перейменування вулиць: «за» і «проти».

Виконуючи завдання, учні здійснюють лінгвістичні спостереження над мовним матеріалом, фіксують традиції номінації в топоніміці, занурюються в історичний контекст закріплення певної назви за населеним пунктом, засвоюють смаки українців, утілені у власних назвах, іншими словами, збагачують свої знання соціокультурного спрямування. Такий підхід до вивчення мови передбачає формування в учнів культурної та національної позиції, а сам процес навчання робить для них більш цікавим і важливим.

Висновки до третього розділу

Соціокультурний підхід до навчання української мови ґрунтується на системі методологічних принципів, за їх допомоги встановлюється соціокультурний розвиток мовної особистості школяра.

У новітньому освітньому просторі реалізація соціокультурного підходу в системі шкільної українськомовної освіти – один із шляхів розв'язання протиріччя між навчанням, націленим на вироблення в учнів окремих знань, умінь, навичок, якому властиво мати перевагу репродуктивного характеру, і потребою часу у формуванні духовно багатой мовної особистості, яка володіла б мовною, мовленнєвою, комунікативною та соціокультурною компетентностями.

Реалізація соціокультурної змістової лінії передбачає не лише набуття учнями певних знань, необхідних і достатніх для спілкування, а й виправдане їх використання в житті.

Вправи, що сприяють формуванню соціокультурної компетентності, дають змогу учням отримувати знання, пов'язані зі світовою, національною, регіональною культурою, міжособистісними цінностями. Завдання такого типу виховують дбайливе ставлення до рідної мови, шанобливе та відповідальне ставлення до культурних надбань народу. У школярів з'являється бажання організувати власну мовленнєву діяльність у соціумі.

Використання топонімів як елементів соціокультурної змістової лінії на уроках української мови сприятиме поглибленню знань з історії та культури рідного краю. У період відстоювання української державності особливої уваги набуває національно-патріотичне виховання учнів, молодого покоління, від якого залежить майбутнє нашої країни.

ВИСНОВКИ

Топоніміка – це наука, що вивчає географічні назви, їхнє походження, мотивацію, розвиток, зміни внутрішньої форми, написання і вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких виникли певні найменування географічних об'єктів. Сучасна топоніміка є синтезом різних сфер науки, насамперед лінгвістики, історії та географії, це синкретична галузь знань, вона живиться досягненнями мовознавства, історичних та географічних наук. Топонімічні дослідження вимагають міждисциплінарного підходу та широкого наукового єднання вчених, зокрема мовознавців, географів істориків, археологів.

Дослідження українських топонімів розпочалося з вивчення їхньої етимології, семантики та функціонування в мовному середовищі на різних історичних етапах. Існують різні підходи до класифікації топонімів. Однією з найбільш поширених є класифікація згідно з об'єктом номінації, відповідно, виділяють ойконіми, гідроніми, пелагоніми, лімноніми, потамоніми та ін.; в основу класифікації за кількісним критерієм покладено розмір території географічного об'єкта, а саме: мікротопоніми та макротопоніми; з урахуванням словотвірної мотивації виокремлюють антропотопоніми, зоотопоніми та фітотопоніми.

У процесі надання нових і відновлення історичних назв географічних об'єктів необхідно дотримуватися певних природничих, суспільно-політичних, історичних, культурних, етико-естетичних і лінгвістичних критеріїв.

Північне Причорномор'я є найбільш заселеним регіоном Півдня України, охоплює територію від Дніпра до Дністра і включає в себе узбережжя трьох областей (Одеської, Миколаївської та Херсонської), демонструє розгалужену систему географічної номенклатури. Назва поселення засвідчує певні особливості історичних подій, господарського освоєння території, родової приналежності поселення, матеріальної

культури. Особливість гідронімів – відносна стійкість, а тому й інформативна цінність.

Для того щоб дослідити етимологію назв водних географічних об'єктів, необхідно визначити фонетичні процеси, за яких відбулося певне нашарування найменувань. Різні народи і племена, пересуваючись у басейні річок, водоймищ, сприймали назву по-новому й видозмінювали її. Більшість гідронімів походить із тюркських мов (*Яляга, Киргиз*), деякі назви об'єктів утворилися від скіфських слів (*Дністер*), окремі назви слов'янського походження (*Бог Руський → Південний Буг*). Етимологія гідронімів дає змогу простежити панування на території України різних народів, у яких була поширена тенденція називання рік за їхнім положенням щодо інших географічних об'єктів.

Радянська політика скеровувала процес надання інших назв населеним пунктам задля закарбування комуністичної ідеології та для викорінення історичної пам'яті, яка є невід'ємним складником національної ідентичності. Топонімічна карта будь-якої держави змінюється, відтак постає питання щодо дослідження умов зміни власних географічних назв. Актуалізація соціально-історичних чинників перейменування топонімів дає змогу дослідникам розширити інформацію про суспільно-політичне життя, матеріальну і духовну культуру людства, його географічного середовища.

Низку власних назв міст, сіл та селищ Одеської, Херсонської та Запорізької областей перейменовано у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». На зміну топонімічного простору в аспекті декомунізації вплинули політичні, історичні, культурні та інші чинники. Нові топоніми утворені відповідно до норм українського словотвору. Під час дослідження ойконімів південних територій України простежуємо тенденцію повернення історичних назв населеним пунктам. Нові найменування, надані українським селам та селищам, мають різну структуру, однак переважають прості назви,

мотивовані здебільшого іменами та абстрактними поняттями. Процес декомунізації зумовив активність суспільства, яке в цій процедурі знайшло можливість втілити національно-патріотичні ідеї народу.

Значну кількість власних назв міст, сіл та селищ перейменовано у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Після оприлюднення цього закону Національна комісія зі стандартів державної мови переглянула та визначила, які топоніми потребують редагування назви, а які – заміни. Зокрема, в Одеській області запропоновано змінити назву 12 населених пунктам, серед яких 1 місто (*Южне*) та 11 сіл (*Юр'ївка – Юрійівка, Мільярдівка – Мільярдівка*). У Херсонській області рекомендують перейменувати 10 населених пунктів, із них 7 сіл (*Чайкине – Чайчине*) та 3 селища (*Первомайське*). У Запорізькій області винесли рекомендацію щодо зміни назви 14 селам (*Вячеславка – В'ячеславка*) та 3 селищам (*Новотавричеське – Новотаврійське*).

Зміна назв географічних об'єктів пов'язана з правильністю їх написання, тобто чи дотримуються орфографічні, граматичні, словотвірні норми української мови в назвах населених пунктів. Крім того, Національна комісія рекомендує замінити топоніми, у яких будь-яким чином відображено російську ідеологію.

Отже, аналіз топонімічного простору Південної України свідчить, що перейменування, яке є лінгвістичним, історичним і культурологічним явищем, відображає ментальність та інтереси представників певної етнічної групи. Повернення населеним пунктам історичних назв, а також надання нових, що акумулюють національно-патріотичні ідеї народу, зміцнює історичну пам'ять, яка є невід'ємною складовою національної ідентичності.

Усвідомлюючи актуальність проблеми, пошукову роботу спрямували на з'ясування того, яким чином реально реалізувати соціокультурну змістову лінію на уроках української мови. Саме вчитель-словесник наділений найвідповідальнішою місією – допомогти учням долучитися до культурної

спадщини українського народу: пізнання свят, звичаїв, обрядів, природи рідного краю є ключем до формування національного духу, усвідомлення неповторності й самобутності свого народу, його індивідуальних рис у загальній структурі людської цивілізації.

Програма «Українська мова для 10–11 класів (профільний рівень)» та проаналізовані підручники побудовані на компетентнісному, особистісно орієнтованому та діяльнісному підходах з використанням принципів текстоцентризму, міжпредметних зв'язків, наочності, доступності, науковості та ін. Підручники мають чітку методичну сітку, вмотивовану сучасними вимогами, містять достатню кількість наочного матеріалу (схеми, таблиці, зображення, винесення інформації в блок-схемах, дидактичні ігри, кросворди тощо), націлюють на застосування видів роботи, передбачених соціокультурною змістовою лінією чинної програми з української мови.

Для повноцінної реалізації зазначеної змістової лінії, основними складниками якої є цінності, культурна спадщина, поважне ставлення до надбання народу, навчальні програми рекомендують список тем, практичне опрацювання яких забезпечує соціокультурну свідомість учнів старшої школи. Соціокультурний підхід до навчання – це невід'ємний компонент освітнього процесу.

Вправи, що сприяють формуванню соціокультурної компетентності, дають змогу учням отримувати знання, пов'язані зі світовою, національною, регіональною культурою, міжособистісними цінностями. Завдання такого типу виховують дбайливе ставлення до рідної мови, шанобливе та відповідальне ставлення до культурних надбань народу. У школярів з'являється бажання організовувати власну мовленнєву діяльність у соціумі.

Використання топонімів як елементів соціокультурної змістової лінії на уроках української мови сприятиме поглибленню знань з історії та культури рідного краю. У період відстоювання української державності особливої уваги набуває національно-патріотичне виховання учнів, молодого покоління, від якого залежить майбутнє нашої країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ : Грамота, 2019. 208 с.
2. Бакум З. П. Навчання української мови в старшій школі: реалії та перспективи. *Рідна школа*. 2010. Вип. 7–8. С. 57–60.
3. Бакум З. П. феномен «духовність» і мовна освіта. *Філологічні студії*. 2018. Вип. 18. С. 128–140.
4. Беценко Т. П. Вступ до топоніміки : навч. посіб. Суми, 2019. 151 с.
5. Браславська О. В. Топонімічні дослідження як актуальний напрям географії. *Природничі науки і освіта* : зб. наук. пр. Умань, 2018. С. 10–13.
6. Брацьо О. В. Відображення особливостей географічного середовища у назвах поселень (на прикладі ойконімії Закарпаття). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Географія. Землеустрій. Природокористування*. Ужгород, 2014. Вип. 3. С. 327–332.
7. Брехуненко В. А. Між колоніальним спадком і модерназацією: цивілізаційний вимір заміни радянської топоніміки. *Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Миколаїв : ФОП Жаган М. Ф., 2015. С. 14–16.
8. Бучко Д. Основні принципи і способи номінації поселень у Галицькій землі (за даними реєстру поселень 1670 р.). *Українська мова*. 2009. № 4. С. 42–51.
9. Бушаков В. А. Історична топонімія Криму : автореф. ... д-ра філол. наук : 10.02.13. Київ, 2005. 41 с.
10. Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. Київ : Вид-во Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2003. 322 с.
11. Вербич С. Сучасна українська онімна лексика: функціональний аспект. *Вісник Національної академії наук України*. 2008. № 5. С. 54–60.

12. Вербич С. Українська ономастика: перспективи розвитку. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 73–80.
13. Вербич С. Як пояснювати походження власних географічних назв. *Культура слова*. 2013. № 78. С. 148–154.
14. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 272 с.
15. Гнатюк О. М. Назви підприємств та організацій України як маркер територіальної ідентичності населення. *Київський географічний щорічник*. 2014. Вип. 9. С. 67–77.
16. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М., Новосьолова В. І. Українська мова: підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ : Педагогічна думка, 2019. 232 с.
17. Голуб Н. Б., Новосьолова В. І. Українська мова: підруч. для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Педагогічна думка, 2018. 200 с.
18. Городецький О. Тюркські гідроніми української топонімічної системи півдня України. *Матеріали студентських наукових читань*. Кривий Ріг, 2020. Вип. 7. С. 55–65.
19. Горошкіна О. М. Підручник як засіб формування соціокультурної компетенції учнів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. Вип. 22. С. 183–189.
20. Груба Т. Л. Методика формування мовної особистості старшокласника на уроках української мови (профільний рівень) : дис. ... док. пед. наук : 13.00.02 / Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем'янчука, Київський університет імені Б. Грінченка. Рівне, 2019. 524 с.
21. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (6–11 класи): затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011. № 1392. Київ. 471 с.

22. Драган Ю. Н. Топоніми в художній системі історичних творів А. Кащенко. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2017. Вип. 12. С. 57–61.
23. Дрогушевська І. Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії* : зб. наук. праць. Харків, 2017. Вип. 26. С. 22–27.
24. Єрмоленко С. Я. Ціннісний критерій кодифікації літературної норми. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 50. С. 3–7.
25. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова (рівень стандарту) : підруч. для 10-го кл. закл. загал. серед. освіти. Київ : Генеза, 2018. 192 с.
26. Зимовець Г. В. Проблема мотивованості власних назв. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Кривий Ріг, 2010. Вип. 5. С. 38–46.
27. Зубко А. Українська ономастика: здобутки та проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : зб. наук. пр. 2007. № 15. С. 262–281.
28. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10-го кл. закл. загал. серед. освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 272 с.
29. Карпенко Ю. О. Ономастика. *Українська мова. Енциклопедія*. Вид. 3-є, зі змін. і доп. Київ : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 457 с.
30. Карпенко Ю. О. Проблематика когнітивної ономастики : монографія. Одеса : Астропринт, 2006. 325 с.
31. Кисель В. Вправи і завдання соціокультурного спрямування. *Наука. Освіта. Молодь*. Умань, 2015. С. 146–148.
32. Ковтюх С. Соціоономастичні аспекти перейменовувальних процесів в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного*

- університету. *Серія Мовознавство*. Тернопіль : Вид-во Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1 (27). С. 160–165.
33. Косянчук С. В. Формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників в умовах особистісно-орієнтованого навчання. *Наукові записки РДГУ*. 2014. Вип. 8 (51). С. 132–136.
34. Коць Т. А. Теоретичні засади вивчення мовної норми. *Мовознавство*. 2017. Вип. 4. С. 59–64.
35. Кравченко Л. Перейменування сучасних українських ойконімів. *Українське мовознавство*. 2018. Вип. 1. С. 135–151.
36. Криловець М. Г., Топузова А. Г. Топоніми як соціокультурна складова сучасних підручників географії України. *Проблеми сучасного підручника*. 2017. Вип. 18. С. 64–70.
37. Кульчицька Т. Топономастика як історичне джерело в науковій концепції Мирона Кордуби. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника*. Львів, 2011. Вип. 3. С. 520–530.
38. Купач Т. Г., Верес К. О. Особливості застосування топоніміки в туристично-краєзначих дослідженнях. *Наукові праці НУХТ*. 2012. Вип. 47. С. 138–144.
39. Купач Т. Г. Топонімія як мовний образ території України. *Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія : Географія*. Вінниця, 2010. Вип. 21. С. 148–156.
40. Кучеренко І. А. Теоретичні і методичні засади сучасного уроку української мови в основній школі : монографія. Умань : ФОП Жовтий О. О. 2014. 409 с.
41. Кучерук О. Система методів навчання української мови в основній школі : теорія і практика : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2011. 420 с.
42. Кучерук О. Соціокультурний підхід до формування україномовної особистості учня основної школи. *Методичний пошук : Викладацько-*

- студентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 12. С. 6–14.
43. Кучерук О. Соціокультурний розвиток учнів як лінгвометодична проблема. *Українська мова і література в школі*. 2014. Вип. 2 (112). С. 2–7.
44. Лабінська Г. Топоніміка : навч. посіб. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 274 с.
45. Лиман І. Дослідники історії Південної України : бібліографічний довідник. Київ, 2016. 512 с.
46. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / за ред. В. Г. Скляренка. Київ : Академія, 2014. 544 с.
47. Лучик В. В. Етюди з «Короткого етимологічного словника топонімів України». *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 16–25.
48. Лучик В. В. Залежність власних назв від розвитку суспільства (на матеріалі української мови). *Nazwy własne a społeczeństwo / pod red. Romana Łobodzińska*. 2010. Т. 2. S. 131–139.
49. Лучик В. В. Принципи й критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України. *Українська мова*. 2009. № 4. С. 28–33.
50. Лучик В. В. Про нові напрями української ономастики. *Філологічні дослідження* : зб. наук. праць з нагоди 80-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора філол. наук, проф. Ю. О. Карпенка. Одеса : Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2009. С. 144–146.
51. Лучик В. В. Про особливості номінації в топонімії України. *Вісник Прикарпатського національного університету. Серія Філологія*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 29–31. С. 21–24.
52. Лучик В. В. Тюркізми в топонімії України : історико-етимологічний аспект. *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. *Linguistica*. Київ, 2015. Вип. 55 (1). С. 251–262.

53. Макеєва К. С. Про аспекти топонімічних досліджень в сучасній лінгвістиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2012. Вип. 24. С. 189–193.
54. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 607 с.
55. Михайлов Д., Железняк А. У Нацкомісії зі стандартів державної мови розповіли, як перейменовують міста та села України. URL : <https://suspilne.media/517433-u-nackomisii-zi-standartiv-derzavnoi-movi-rozprovili-ak-perejmenovuut-mista-ta-sela-ukraini/>
56. Михальчук О. Інноваційні явища в сучасному українському топоніміконі: між практикою і законом. *Вісник Львівського університету. Сер. Філологічна*. 2019. Вип. 71 (1). С. 370–378.
57. Міненко Д. В., Міненко Н. І. Топоніміка як засіб вивчення історії рідного краю. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Досягнення і проблеми сучасної науки»*. Вінниця, 22 січня 2018. Вип. 2. С. 15–20.
58. Нікітіна А. В. Педагогічний дискурс учителя-словесника : монографія. Київ : Ленвіт, 2013. 338 с.
59. Омельчук С. «Підхід до навчання» як базова категорія сучасної лінгводидактичної науки. *Українська мова і література в школі*. 2013. Вип. 2. С. 2–7.
60. Очкань Г. О. Соціокультурний розвиток особистості на заняттях української мови у ВНЗ I–II рівнів акредитації. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми*. Немирів, 2016. Вип. 46. С. 93–96.
61. Пачева В. М. Проблеми правопису топонімів (на матеріалі системи номінацій Запорізького Надазов'я). *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. Дніпро, 2019. Вип. 1 (17). С. 280–286.

62. Перелік сіл, селищ, міст, назви яких не відповідають стандартам державної мови, та рекомендації щодо приведення назв таких сіл, селищ, міст у відповідність до стандартів державної мови. Офіційний вебпортал Національної комісії зі стандартів державної мови : веб сайт. URL : <https://mova.gov.ua/news/ponad-1400-nazv-sil-selyshch-ta-mist-ukrainy-natsionalna-komisiia-zi-standartiv-derzhavnoi-movy-rekomenduie-zminyuty> (дата звернення: 15.10.2023).
63. Потапенко О. Лінгвокультурологічна, ноосферна парадигма навчання мови у ВНЗ. *Українська мова і література в школі*. 2013. Вип. 6. С. 57–60.
64. Програма Українська мова. Для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10–11 класи / Н. Голуб, О. Котусенко, О. Горошкіна, В. Новосьолова та ін. : затв. Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804. 42 с.
65. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії : Закон України від 03.05.2023 . № 3097-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 14.10.2023).
66. Про перейменування окремих населених пунктів та районів : Закон України від 19.05.2016 р. № 1377-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1377-19#Text> (дата звернення: 24.10.2022).
67. Проць М. Реалізація соціокультурної лінії у процесі вивчення української мови. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Дрогобич, 2012. С. 459–464.
68. Савицький В. І. Нове тлумачення топоніму Україна (не окраїна, а благодатна земля). *Сторінки історії* : зб. наук. пр. 2009. Вип. 28. С. 3–9.
69. Словник гідронімів України. Київ : Наук. думка, 1979. 780 с.

70. Сорока І. І. Кросенс як засіб розвитку логічного і неординарного творчого мислення учнів на уроках зарубіжної літератури. *Зарубіжна література в школах України*. Київ, 2017. Вип. 1. С. 49–57.
71. Таранова Н. Основні етапи розвитку топонімії як науки. *Наукові записки Тернопільського НПУ ім. В. Гнатюка. Серія : Географія*. Тернопіль, 2006. № 2. С. 8–12.
72. Ходан Г., Верешко І. Використання топонімів у курсах шкільної географії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Географія*. Чернівці, 2017. Вип. 744–745. С. 56–60.
73. Хомич Т. Л., Козел О. Топоніми Городнянського району Чернігівської області: етимологічний, словотвірний, семантичний аспекти. *Українська ментальність : колективна монографія*. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2016. С. 68–72.
74. Швайко О. Д. Формування мовної компетентності при вивченні топонімів (на прикладі топонімів Житомирської області). *Методичний пошук : Викладацько-студентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури*. Житомир, 2014. Вип. 12. С. 91–97.
75. Шевченко Г. Освіта та духовне виховання людини. *Витоки педагогічної майстерності. Серія «Педагогічні науки»*. Полтава, 2014. Вип. 13. С. 8–12.
76. Щербина С. М. Духовний розвиток та формування духовної культури особистості – найважливіші завдання сучасної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах*. Запоріжжя : КПУ, 2016. С. 283–291.
77. Ярмолюк А. Реалізація соціокультурної змістової лінії в контексті міжпредметної інтеграції. *Українська мова і література в школі*. 2010. Вип. 6. С. 32–36.
78. Ярмолюк А. Формування соціокультурної компетенції старшокласників у процесі роботи над текстом. *Українська мова і література в школі*. 2008. Вип. 7–8. С. 33–37.

79. Gladka O. Developing Upper-Intermediate Students' Lexical Competence. *Іноземна мова як засіб мобільності майбутніх фахівців* : Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., 1–2 березня 2017 р. : тези доповідей. Кривий Ріг : Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2017. С. 67–69.
80. Gladka O. Implementing Task-Based Language Teaching Techniques into the Process of Teaching Non-Linguistic Students. *25 Years of TESOL in Ukraine : Honoring the Past and Shaping the Future* : Book of Convention Papers / Comp. S. Zubenko. Eds. S. Zubenko, L. Kuznetzova. Львів : ПП «Марусич», 2020. P. 50–52.
81. The Routledge Encyclopedia of Language Teaching and Learning / Ed. By Byram M., Brumfit C. et al. Taylor Francis Routledge, 2000. 714 p.
82. Wilhelm FH. Nicolaisen. Onomastics. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences (Second Edition)*. Aberdeen : University of Aberdeen, 2015. P. 223–226.

ДОДАТОК А

Конспект уроку

Тема: Основні способи словотвору. Етимологія як учення про походження слів

Тип уроку: урок застосування знань, умінь і навичок.

Клас: 10.

Мета: поглибити знання учнів про способи українського словотвору, його морфологічні ознаки; розкрити стилістичні можливості префіксів і суфіксів; розвивати гнучкість у використанні мовних одиниць; формувати вміння стилістично доцільно використовувати значущі частини слова; формувати вміння працювати з етимологічним словником; формувати інтерес до походження слова; за допомогою мовленнєво-комунікативного дидактичного матеріалу сприяти збагаченню словникового запасу десятикласників; збагатити усне і писемне мовлення, виховувати повагу до себе та один до одного, розуміння національної ідентичності, духовно багату особистість.

Завдання: актуалізувати знання учнів про основні способи словотвору та етимологію, практично застосовувати ці знання, розвивати мовленнєві здібності.

Очікувані результати: учень стилістично доцільно використовує значущі частини слова; виявляє в текстах та обґрунтовує особистісні й загальнолюдські цінності; демонструє повагу до себе й інших, добираючи і вживаючи потрібні слова.

Обладнання: підручник (Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти), дошка, ілюстрації, роздатковий матеріал, смартфон.

Хід уроку

I. Організація учнів до роботи: Перевірка присутності.

II. Перевірка домашнього завдання.

III. Мотивація навчальної діяльності учнів, повідомлення теми і завдань уроку.

Слово вчителя: Мова не лише активно використовується у сфері духовної культури, а й пов'язана з виробництвом, його галузями та процесами, із соціальними відносинами. Знати мову – це значить вільно володіти, послуговуватися лексикою свого фаху. Правильного спілкування людина вчиться все своє життя. А знання історії походження слова, розуміння, якими шляхами воно прийшло в нашу мову, яких змін зазнало у процесі розвитку мови, допоможе правильно визначати його будову, а отже, правильно писати його. Тож, продовжуємо збагачувати свої знання. Тема нашого уроку: «Основні способи словотвору. Етимологія як учення про походження слів». Мета уроку – поглибити знання зі словотвору та етимології, навчитися практично використовувати раніше отримані знання.

IV. Актуалізація опорних знань.

Мозковий штурм:

Слово вчителя: Для початку перевіримо наші раніше здобуті знання про творення й походження слів.

1. Що таке словотвір?
2. Які способи творення слів ви знаєте?
3. Чому словотворення є основним засобом збагачення словникового складу мови?
4. Що таке етимологія?
5. Як дізнатися, звідки походить слово?

На дошці написані визначення та відповіді, які вчитель відкриває після обговорення кожного запитання:

Словотвір – розділ мовознавства, що вивчає структуру слів і способи їх творення.

В українській мові виділяють морфологічні та неморфологічні способи творення слів. До морфологічних належать афіксальні (префіксальний, суфіксальний, безафіксний, постфіксальний, префіксально-суфіксальний, префіксально-постфіксальний, флексійний), основоскладання та абревіація. До неморфологічних способів словотвору – морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний.

Основним джерелом збагачення лексики української мови є словотвір, тому що за допомогою морфологічних та неморфологічних способів творення слів можна утворити достатньо велику кількість нових слів.

Етимологія – розділ мовознавства, що вивчає походження слів.

Зазирнувши в етимологічний словник, ми можемо дізнатися, звідки походить слово.

V. Тренувальні вправи на осмислення знань, набуття умінь, навичок.

Слово вчителя: Тепер можна перейти до практичних завдань. Відкрийте підручники на сторінці 129. Виконаймо вправу 349. Прочитайте. Випишіть виділені слова й утворіть від них усі можливі похідні.

*Корені можна характеризувати так, як і учнів у класі. Одні з них трудівники. Інші живуть собі тихо, не втручаються в усі сфери життя. Серед 12 тисяч коренів виділяється активне ядро з трьох сотень, навколо якого групується 20 тисяч слів. Твірними в таких гніздах є слова, що виражають життєво важливі для людини поняття: **бути, мати, нести, ходити, робити, земля, хліб, сіль, білий** (Н. Клименко).*

Слово вчителя: Молодці, утворили багато похідних слів, а зараз виконаємо завдання на аркушах, які лежать у кожного з вас. Запишіть, що є мотиваційною базою для наведених нижче назв сіл України.

Наприклад, с. Вишневе ← вишня.

с. Трояндове, с. Благодатне, с. Танівка, с. Петрове, с. Виноградівка, с. Щасливе, с. Зоряне, с. Вітрове.

Слово вчителя: Ви успішно впоралися із завданням! А зараз виконаємо схоже завдання, але дещо ускладнене. Запишіть слово, від якого походить топонім, а також вкажіть, який спосіб словотвору використаний для продукування відповідної назви села (с.) або селища (сел.). Зробіть висновок, який спосіб словотворення є найбільш частотним.

Наприклад, с. Вишневе ← вишня, суфіксальний спосіб.

сел. Інженерне, сел. Петропавлівка, с. Троїцьке, сел. Радісне, с. Сонячне, с. Рідне, с. Мирне, сел. Монастирське.

Слово вчителя: Усі впоралися з поставленим завданням. Повернімося до нашого підручника. Відкрийте сторінку 131. Виконаємо вправу 359. Прочитайте уривок з роману Є. Гуцала «Позичений чоловік». Поясніть, як автор робить цікаві спроби етимологізації української мови.

Кожна людина схожа на щось чи на когось, і, видно, непросто народ колись давав, нагороджував, ліпив саме такі прізвища, а не інші. Коли чоловік нині в паспорті пишеться Вовк, то, либонь, його пращур своєю поведінкою чи подобою нагадував хижого сіроманця; а коли тепер чоловік знаний як Пшеничний, то в давнину безпреміно був не тільки хліборобом-селянином, а й любляв пшеницю-пашницю.

Слово вчителя: Надзвичайно цікаво слухати ваші думки. Дякую тим, хто взяв участь в обговоренні. На черзі – вправа 360. Виконайте етимологічний розбір слів, використовуючи тлумачні, етимологічні словники.

Знак, знамено, стяг, батько, віра, держава, правда.

VI. Творча робота з розвитку зв'язного мовлення.

Слово вчителя: Зараз попрацюємо в групах. Розподіліться, будь ласка, на групи. Вам потрібно обговорити тему «Походження назви нашого рідного міста», а далі створити та записати невелике повідомлення. Ви можете користуватися довідниковою літературою, матеріалами, які знайдете в Інтернет-мережі.

VII. Підсумки уроку.

Слово вчителя: Ви продемонстрували вміння працювати разом. Я задоволена високим результатом. На жаль, наш урок добігає кінця. Сподіваюся, що це відчуття насолоди від слова ніколи не покине вас.

VIII. Рефлексія.

Слово вчителя: Зараз поговоримо про ваші враження від уроку.

1. Чи цікавою була тема уроку?
2. Яке завдання було найлегшим?
3. Яке завдання викликало у вас труднощі?

IX. Домашнє завдання.

Слово вчителя: Ваше домашнє завдання – створити інформаційний стенд «Загадкові найменування».